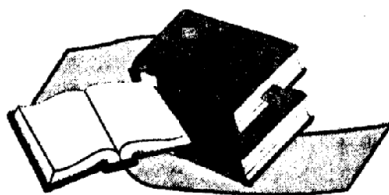

Алимулла
ҲАБИБУЛЛАЕВ

Адабий
манбашунослик
ва матншунослик

**Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус
таълим Вазирлиги**

Тошкент Давлат шарқшунослик институти

**Алимулла
ҲАБИБУЛЛАЕВ**

АДАБИЙ

МАНБАШУНОСЛИК ВА МАТНШУНОСЛИК

Қисқача курс

ТОШКЕНТ — 2000

Манбашунослик ва матншуносликдан қисқача маълумот берувчи ушбу қўлланма ўзбек тилида бу соҳада қўйилган биринчи, қадам бўлиб, у асосан ўрта асрлар арабий, форсий ва туркий адабий мерос материаллари асосида юзага келган.

Китоб филология соҳаси мутахассислари ҳамда талабаларга, шунингдек, манбашунослик ва матншунослик масалалари билан қизқувчиларга мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:

ф.ф.д. Қосимхон Содиқов

Такризчилар:

ф.ф.д. Зоҳиджон Исломов

ф.ф.н. Марямхон Эшмухамедова

Тех. муҳаррир:

С. Юсупова

ТошДШИ ўқув-услубий Кенгаши томонидан нашрга тавсия қилинган (2000 йил 26 январдаги 5-сон баённомаси).

© Тошкент Давлат шарқшунослик институти

К И Р И Ш

Шарқ халқлари қадим замонлардан буён жаҳон маданиятининг улкан хазинасига ўзининг мумтоз асарлари билан ҳисса қўшган кўпгина буюк ижодкорларни етиштириб берди. Уларнинг меросини кенг халқ оммасига етказиб бериш маданиятимизнинг тўқислиги учун ниҳоятда зарурдир. Бу ишларни ўтмиш кўлёзмаларни йиғиш, илмий-танқидий ўрганиш ва нашр қилиш билан шуғулланувчи манбашунослик ва матншунослик билимларисиз, арабий имло малакасисиз амалга ошириб бўлмайди.

Ушбу ўқув фани талабалар филологик билимнинг таркибий қисми бўлган кўлёзма манбалар устида ишлаш малакасини ҳосил қилишларига йўналтирилган.

Адабий манбашунослик ва матншунослик ўқув фани мумтоз филология йўналишида таълим олаётган талабаларни бу соҳанинг амалий ва назарий жиҳатларидан хабардор этишни мақсад қилиб кўяди. Ўқув жараёнида талабалар ёзма манбаларни қидириб топиш, тартибга солиш ва кейинги илмий фойдаланиш учун тайёрлаш назарияси ҳамда услуби юзасидан ҳам малака ҳосил қила борадилар. Шу билан бирга адабий асарлар ва тарихий ҳужжатлар матни тарихи ва унинг манбаларини ўрганиш, кўлёзма нусхаларни фарқлай олиш кўникмасига эга бўладилар.

Қўлланма манбашунослик ва матншуносликнинг Ёзув тарихи ва китобат санъати, Хаттотлик санъати ва ёзув турлари, Араб ёзуви палеографияси каби масалаларига махсус тўхталиб ўтирмай, уларнинг умумий жиҳатларигагина мурожаат қилади. Фикримизча, манбашунослик ва матншуносликни ўзлаштириш жараёни бу фанларнинг алоҳида курслар сифатида ўқитилишини тақозо этади.

Мазкур ўқув фанини ўрганиш учун талабалардан, аввало, тилшунослик, адабиётшунослик, хусусан адабиёт тарихи, ёзув

тарихи, араб ёзуви, хаттотлик санъати ва араб ёзуви турларидан маълум даражада тайёргарликка эга бўлишлари керак.

Ўтилаётган мавзулардаги таянч сўз ва иборалар манбашунослик ва матншуносликка оид атамаларнинг изохли луғати тарзида берилса, мазкур соҳаларнинг турли жиҳатлари юзасидан кўникма ҳосил қилиш жараёнини тезлаштиради. Қўлланмага кирган ҳар бир мавзуга оид таянч сўз ва иборалар улар сўнгидаги саволлар жумласида берилди.

Қўлланма, бу соҳадаги дастлабки қадам бўлгани учун, рус матншунос олими Д.С.Лихачев тадқиқотларининг шарқ матншунослиги учун мувофиқ келадиган ўринлари билан ўзбек матншунослиги ютуқларининг синтези тарзида юзага келди. Рус матншунослигида С.А.Рейсер, Е.И.Прхоров каби олимлар ҳам махсус китоблар нашр қилишган. Аммо бу нашрлар кўпроқ рус матншунослигининг кейинги асрлар ва ҳозирги замон материаллари асосида юзага келгани, материалларнинг мафкуралаштирилганлиги сабабли ҳозирги талабларга жавоб бера олмайди. Шу боис адабий манбашунослик ва матншунослик соҳасидаги шиддат билан ўсиб бораётган ҳозирги эҳтиёжимизни қондириш учун улардан бирортасини ўзбек тилига таржима қилиб қўя қолиш билан иш битмаслиги яққол кўриниб турибди.

Манбашунослик соҳасида эса маълумотларнинг ниҳоятда тарқоқ эканлиги маълум. Бу соҳанинг алоҳида бир фан сифатида тан олина бошланганига қарамасдан, унинг назарий масалалари, принциплари юзасидан изланишлар деярли олиб борилмаган. Бу соҳада дунё кўлёзма фондларидан ажратиб қўйилган олимларимиз илмий изланишлар мустақиллиги пайтигача бу принципларни Москвадан кутишга мажбур бўлишган.

Ҳозирги пайтда олимларимиз чет элларга илмий сафарлар уюштириб, жаҳон кодикология (кўлёзма китобларнинг яратилиш тарихи, китоб таркиби ва тарихини ўрганувчи) фанининг ривожланиш даражасидан воқиф бўлиб қайтмоқдалар. Бу, албатта, жаҳон фанига интеграциялашиш, турли маданий марказлардаги илғор усулларни ўзлаштириш жараёнини тезлаштиради. Бунинг учун манбашунослик ва матншунослик

соҳаси бўйича кадрлар тайёрлаш ишларини жонлантириш лозим бўлади.

Қўлланмада назарий қисм алоҳида ажратиб олинмай, фан асослари билан унинг ривожланиш босқичлари бирга бериб борилди. Бунинг сабаби ҳар иккала соҳа — манбашушосликда ҳам матншуносликда ҳам назарий масалаларда ҳали бир тўхтамга келинмаган илмий мунозарали жиҳатларнинг мавжудлигидир.

Мазкур фан университетлар ва педагогика институтларининг филология факультетлари учун махсус курс ҳамда манбашунос ва матншунослар гуруҳи учун назарий курс сифатида тавсия этилади.

МАНБАШУНОСЛИК

I. УМУМИЙ МАЪЛУМОТЛАР

БИРИНЧИ МАВУ

Манбашунослик фанининг предмети ва тарихий аҳволи

Адабиёт: Қ а ю м о в А. Ўзбек адабий манбашунослиги.— «Ўзбек тили ва адабиёти» ж-ли, 1987, № 5; ЎзСЭ: “Манбашунослик”, “Текстология” мақолалари; Ш а й х з о д а. Тазкирачилик тарихидан.—“Навоийга армуғон” китобида, —Т.,1968.

Дарс мазмуни: Ёзма манбаларни қидириб топиш, тартибга солиш ва сақлаш муаммолари. Ўрта аср манбалари ҳақида маълумот берувчи асарлар.

***

Қўлёзма фондларида сақланаётган минг-минглаб китоблардан соҳа мутахассислари орасида барқарорлашган, илмий йўлга қўйилган, махсус ишлаб чиқилган қатъий тартиб қоидаларсиз фойдаланиш ниҳоятда оғир бўлган бўлур эди. Сон-саноксиз китоблар орасидан зарур бўлган бирор асарни топиш ёки бу хазиналарда нималар борлигидан воқиф бўлишни манбашуносларнинг машаққатли меҳнатисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Билимнинг бу соҳаси *манбашунослик* деб аталади.

*Манбашунослик ёзма манбаларни йиғиш, қидириб топиш, тартибга солиш ва улардан илмий фойдаланиш йўллари*ни ўргатувчи фандир.

Манбашунослик фанлар соҳаси бўйича қуйидаги тормоқларга бўлинади:

*Адабий манбашунослик,
Тарихий манбашунослик
Илмий манбашунослик,*

Фольклор манбашунослик.

Умуман олганда, манбашунослик илмда тарих фанининг бир соҳаси сифатида қабул қилинган.

Собиқ шўролар даврида кўпгина фанлар қатори манбашуносликка ҳам фаннинг Октябрь инқилобига тараққий этмаган бир соҳаси деб қараш ҳукмрон эди. Бироқ ҳар бир даврни ўз мезонлари билан олиб қарасак, манбашунослик маданиятимиз тарихида ўзининг чуқур илдизларига эга эканига амин бўламиз. У ўзининг муайян мезон ва меъёрлари билан ривожланиб тараққий этиб келган. Тўғри, XX асргача манбашуносликка фаннинг алоҳида тормағи сифатида қараш дунё миқёсида йўқ эди. Аммо бу соҳадаги амалий ишлар тинимсиз ривожланишда бўлгани кузатилади.

Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, Марказий Осиё халқлари орасида китоб йиғиш, уларни маълум соҳалар бўйича туркумлаш, китоб хазиналарини тарихнинг суронли воқеаларидан омон сақлаб қолиш ишларига қадимдан катта эътибор бериб келишган. Бу ишда албатта, йирик маданий марказлардаги китоб хазинадорлари, йирик олим ва ижодкорлар жонбозлик кўрсатишган.

Тарихий ёдгорликлар жуда қадим замонлардан подшоҳлар ва коҳинларнинг хазиналарида диний, тарихий ва адабий мазмундаги қўлёзмалар тўпланганлигини ва сақланганлигини аниқлашга имкон беради. Қулдорлик давлатлари мавжуд бўлган даврда бу хазиналарда қўлёзмалар мажмуалари, маданий бойликлар сақланадиган махсус омборхоналар вужудга келиши учун шарт-шароит вужудга кела бошлайди.

Бироқ Марказий Осиё халқларининг энг қадимги ёзма ёдгорликлари деярли сақланиб қолмаган. Улардан кўплари араблар босиб олган даврда VII—XI асрларда нобуд бўлган. Сўғд ва Хоразмнинг араб халифалиги томонидан қўйилган нойиби китобларни ва уларни сақловчиларни йўқ қилиб ташлаганлиги ҳақида биринчи бўлиб Беруний (927—1046 йиллар) маълумот беради. Наршахий «Бухоро тарихи» (943—944 м.) асарида: «Қутайба... кофирлик ва оташпарастлик асарларини йўқ қилди»,—деб ёзади. Араб халифалигининг чекка

ўлкаларидан бирига айланиб қолган Марказий Осиёда ёзма миллий маданиятнинг қайтадан вужудга келиши учун анчагина вақт керак бўлди.

Ёзма манбаларда, жумладан, Ибн Сино таржимаи ҳолида ёзилишича, Бухорода—сомонийлар саройида каттагина китоб хазинаси мавжуд бўлиб, у ерда сақланидиган китобларга Х асрда махсус *фехрист* тузилган. Бу ҳозирги даврда қўлёзмалар фонди *каталог*и билан баробардир.

Ёзма манбаларни йиғиш ва тартибга солишдан ташқари, уларни қидириб топиш ҳам манбашуносликнинг зиммасидаги асосий вазифалардан биридир.

Бу жиҳатдан «Ал-осор ул-боқия анал қарн ул-холия» деган китобини ёзиш учун Абу Райҳон Берунийнинг Марказий Осиё ҳудудида исломгача бўлган манбалардаги маълумотларни бир ерга тўплаши—ўлкамизда ислом маданияти юзага келиши даврида ўтмиш манбаларининг борини йиғиб-териб, кейинги авлодларни уларнинг мазмуни билан таништириши ниҳоятда муҳимдир. Беруний бу асарини яратишда, аввало, бу манбаларни бир ерга йиғган, яъни, уларнинг матнини қайта тиклашни ўз олдига мақсад қилиб қўймаган бўлса ҳам, манбашунослик фаолияти муаллиф ижоди жараёнида дастлабки босқич бўлиб хизмат қилган. Кўриб турганимиздек, бу фан ўз ривожининг дастлабки босқичларидаёқ *назарий* йўналишдан кўра *амалиётга* яқинроқ ҳолда шаклланган.

Манбаларни қидириб топиш ишида *тазкира*, *маноқиб*, *ҳолот*, *ҳасби ҳол* каби асарлар ниҳоятда муҳим ўрин тутади.

Адабий манбашуносликка бевосита дахлдор китоб турларидан бири *тазкиралардир*. Яқин ва Ўрта Шарқ адабиётшунослигида тазкиранависликни С а о л и б и й (вф.т. 1037) бошлаб берган. Унинг *араб* тилида ёзган «Ятимат уд-дахр» тазкираси катта шуҳрат тутди. Бу хилдаги асарнинг илк *форсий* намунасини бухоролик шоир ва адабиётшунос Муҳаммад А в ф и й нинг «Ўлубоб ул-албоб» тазкираси мисолида кўрамиз. 1222 йилда ёзилган бу тазкира мўғул истелосидан аввалги адабиёт ва маданият арбоблари ҳақида маълумотлар беради ва бу давр манбашунослиги учун ягона

манба ҳисобланади. Ундан кейин Шайх Аҳмад Т а р о з и й нинг дастлабки туркий тазкираси—«Фунуни балоға» (XIV аср) юзага келди.

Кейинчалик Абдурахмон Жомий, Давлатшоҳ Самарқандий, Алишер Навоий, Нисорий, Лутф Алибек кабилар ҳам тазкиралар ёзишган. Тазкиралар адабий манба сифатида қадимдан қадрланиб келган. Тазкиранинг манбашунослик учун аҳамияти шундан иборатки, улардаги ҳар бир мақола—«ф и қ р а» да алоҳида бир арбоб (шоир, адиб, мутафаккир ва ҳ.к.)нинг исми, таҳаллуси, қаерлик экани, ижоди соҳаси, муҳим асарлари, табиати, муаллифнинг унга муносабати, ижодидан бир шингил, арбоб умрининг ниҳояси, дафн этилган жойи ва ҳ.к.лар бериладики, улар ўрта аср китобдорларининг ўз ҳазиналарини нималар билан тўлдиришлари мумкинлиги ҳақида қимматли маълумотлар берган. Бунинг устига, мумтоз адабиётдан кўпгина намояндаларнинг ижодий ҳасби ҳолини тиклашда тадқиқотчилар у ҳақида маълумотни биринчи навбатда тазкиралардан қидирадилар. Тазкиранависликнинг манбашуносликдаги ўрнини белгилашда бу турдаги китоблар ҳақида олиб борилган тадқиқотларнинг хизматлари катта (қ.:Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи, 289-б.).

Маноқиб, ҳолат, ҳасби ҳол каби асарларда машҳур кишиларнинг ҳаёт йўли билан таништириш асносида улар ёзган асарлар ҳақидаги маълумотлар ҳам келтирилади. Бундай асарлар одатда бу шахсларни таниган ёки уларга маслакдош бўлган кишилар томонидан ёзилгани учун улардаги маълумотлар юқори баҳоланади. Маънавий меросимиз орасида бу руҳдаги асарлар кўп учрайди. Чунончи, Алишер Навоийнинг «Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер», «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад», «Хамсат ул-мутаҳаййирин»; Хондамирнинг «Мақорим ул-ахлоқ»; Муаллифи номаълум «Маноқиб Машраб», «Маноқиб ул-орифин», «Маноқиб уш-шуаро» (КВР, АН ТаджССР, IV т.); Али Муҳаммад Мухлиснинг «Ҳолнома» асарлари шулар жумласидандир.

Адабий манбашунослик учун муҳим тасдиқловчи маълумотлар бера олиши мумкин бўлган китоб турларидан яна

бири *баёз* лардир. Баёзлар ўнлаб шоирларнинг шеърларини ўз ичига олиши, уларнинг номлари ва шеърларидан намуналар берилиши билан манбашунослик фанида муҳим ўрин тутди. Бу китобларнинг дастлабки намуналари араб мумтоз адабиётида IX асрга мансуб (шоир Абу Таммом тузган). Марказий Осиёда ҳозирча 1442 йилда тузилган баёз энг қадимий ҳисобланади. Унда 22 та Эрон, Ҳинд ва Марказий осийлик шоирларнинг шеърлари берилган.

Бу турдаги китоблар қаторига «мажмуа», «качкул», «гулчин» деб аталган китобларни ҳам қўшиш мумкин. Бу ҳилдаги китоблар юзасидан таниқли олимлар Ё. Исҳоқов ва М. Ҳамидовалар тадқиқот олиб боришган.

***

Адабий манбашуносликнинг айниқса, адабиёт тарихи ва матншунослик учун аҳамияти бекиёсдир. Манбашунослик соҳаси ўтмиш адабиёт намуналарини нашрга тайёрлаб, чоп этишда матншунослик ишлари учун материал етказиб беради. Бунинг учун мазкур материалларни ўз ичига олган манбаларни йиғиш, тартибга солиш, улар ҳақида атрофлича *тавсифларни* яратиш лозим.

Асарларнинг матнлари билан бир қаторда, улар ҳақидаги фикрлар қайд этилган китоблар ҳам муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Бу манбаларга суяниб тил тарихи, адабиёт тарихи ҳамда адабиёт назариясига оид тадқиқотлар олиб борилади, хулосалар чиқарилади. Натижада маълум тарихий давр учун адабиётнинг тил ва услуб хусусиятлари, жанрлар тараққиёти, ҳаётни бадиий акс эттириш мезонлари очила боради.

***

Саволлар:

- * Манбашунослик фанининг вазифаси нималардан иборат?
- * Қадимда манбалар ҳақидаги маълумотларни қандай китоблардан топиш мумкин бўлган?
- * Манбашунослик қандай тармоқларга бўлиб ўрганилади?
- * Қуйидаги таянч сўз ва ибораларни изоҳланг: <фольклор манбашунослиги, адабий манбашунослик, илмий манбашунослик; фикрамақола, каталог, феҳрест, тазкира>.

***

ИККИНЧИ МАВУ

Манбашуносликнинг ривожланиш йўналишлари ва асосий вазифалари

Адабиёт: Источниковедение. Теоретические и методологические проблемы. Сб. М., 1969.; Х а к и м о в М. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. –Т., 1991; Қ о с и м х о н о в Б. Навоий асарларининг тошбосма нашрлари тавсифи. –Т., 1968.

Дарснинг мазмуни: Назарий манбашунослик ва амалий манбашунослик. Манбаларга турли даврлардаги эътибор.

***

Бу фан икки—назарий ва амалий йўналишларда ривожланади. Шунга қараб унинг асосий вазифаси белгиланади.

Назарий манбашунослик:

- ёзма манбаларнинг вужудга келиши ва уларда реал тарихий жараённинг акс эттирилиши *қонуниятларини* аниқлайди;
- фан сифатида *мавзулар таркиби*,
- бу мавзуларнинг *жойлашиш* *ўринларини* белгилайди;
- манбаларни тартибга солиш ва туркумларга бўлиш *асосларини* ишлаб чиқади;
- манбаларни тадқиқ қилиш *услубини* ўрганади.

Илмнинг бу соҳасини акс эттирувчи ўқув қўлланмалари ёки дарслик мавжуд эмас. Бу ҳақдаги маълумотлар олимларнинг кўпсонли тадқиқотлари орасида тарқоқ ҳолда учрайди. Бу соҳани тадқиқ этувчи айрим мақолалар рус манбашуносларининг ҳаракати билан юзага келган ва совет манбашунослигида қабул қилинган *меъёр ва мезонларнигини* акс эттиради. Олимларимизнинг сўнги пайтлардаги хорижий мамлакатларга қилган илмий сафарлари давомида бу меъёр ва

мезонларнинг дунё миқёсида бизникдан бирмунча фарқ қилиши маълум бўлди. Бу фарқ манбашуносларимизнинг кейинги йиллардаги ишларидан ўрин олиб бормокда.

Амалий манбашунослик, қўлёзмалар фонди, архив, музей, кутубхоналарда ёдгорликларни

- *тўплаш,*
- *сақлаш,*
- *тавсифлаш,*
- *кейинги илмий тадқиқот ишлари учун уларни материал сифатида тайёрлаш*

билан шуғулланади.

Манбашунослик фани ўз ривожининг дастлабки босқичлариданоқ назарий йўналишдан кўра *амалиётга* яқинроқ ҳолда ривожланган. Манбашуносликнинг амалий соҳасини ҳам яхлит қамраб олувчи китоб ёки дарслик йўқ. Бироқ бу соҳада, амалда жуда кўп ишлар қилинган.

Чунончи, илгари саройлар ва мадрасаларда сақланиб келган қўлёзмалар кейинчалик, аста-секин кутубхоналарда тўплана бошлади. Айни вақтда қўлёзмаларни хилларга ажратиш усулларини ишлаб чиқишга эҳтиёж туғилди. Бу ишлар IX—X асрларга келиб анча юқори даражага кўтарилди.

Бухоро амири саройидаги кутубхона айниқса машҳур эди. Буюк олим Ибн Сино ўсмирлик чоғида ана шу кутубхонада ишлаганини ўз таржимаи ҳолида эслаб ўтган.

Ҳикоя қилишларича, Бухоро амири Нух ибн Мансур оғир бир дардга дучор бўлади. Табобат илмида эндига шухрат қозонаётган ёш (14 ёшли) Ибн Сино уни бу дарддан халос қилади. Бир ўлимдан қолган амир Ибн Синога «тила тилагингни» дейди... У амирликнинг турли туман китобларга бой кутубхонасидан фойдаланишга рухсат сўрайди.

«Мен кирган уйнинг хоналаридан бирида,—деб ёзади Ибн Сино,—арабча шеърӣ китоблар, иккинчисида фикҳ илмига оид китоблар бор эди... Эски муаллифлар ёзган китоблар *рўяхатини* кўздан кечириб, керакли китобни сўрадим. Мен шундай китобларни кўрдимки, кўпчилик кишилар ҳатто уларнинг сарлавҳасини ҳам эшитмаган. Ўша пайтгача ҳам, ўшандан кейин

ҳам ҳеч қачон мен бунчалик кўп китобни кўрмаган эдим. Бу китобларни ўқиб чиқиб, зўр манфаат топдим»¹.

Бу лавҳадаги китоб хазинасида китобларнинг соҳасига кўра алоҳида хоналарда сақланиши, уларга рўйхат тузиб қўйилганлиги ўша давр амалий манбашунослигини кўрсатувчи далилдир. Барча йирик китоб хазиналари бундай тартибга эҳтиёж сезганлар.

Бухорода сарой китоб хазиналаридан ташқари бир қанча мадрасаларда ҳам кутубхоналар бўлган. Чунончи, Бухородаги Форжак мадрасаси тўғрисида 937 йилги ёнғин муносабати билан эслатиб ўтилади². Бу мадрасада каттагина кутубхона бўлиб, унда жуда кўп қимматбаҳо кўлёмалар сақланган.

XI—XII асрлар амалий манбашунослик соҳасида рўй берган муҳим воқеалардан бири давлат архивлари ва кўплаб кутубхоналарнинг барпо этилиши бўлди. Бу даврдаги кутубхоналар ҳақида муфассал маълумотлар сақланиб қолган. Ҳазнавийлар даврида Хоразм, Рэй, Хамадон, Исфаҳон сингари йирик шаҳарларининг кутубхоналари Хуросондаги барча истеъдодли ва ўқимишли кишиларни ўзига тортувчи марказлар бўлиб қолган эди деб ёзган эди ак. Семёнов (Очерки исторический науки в СССР вып 1. М., 1955 135-б).

Темурийлар даврида бу ишларга эътибор янада ошди. Кутубхоначилик тарихи учун бу даврдан жуда кўп маълумотлар сақланиб қолган.

***

Шундай қилиб, бутун тарихий давр давомида барча йирик китоб хазиналари китоб йиғиш, хиллаш ва сақлашнинг маълум тартиб ва қоидаларини ишлаб чиқиб, унга риоя қилган ҳолда фаолият кўрсатишган.

Шу куннинг амалий манбашунослигига келсак, у асосан, қуйидаги икки фаолият доирасидаги ишларни амалга оширади:

---

¹ Ирисов А. Абу Али ибн Сино. —Т., 1980.

²Наршахий. Бухоро тарихи. —Т., Фан, 1966, 84-бет.

а/ бирламчи (муаллиф замонидаги ёки унга яқин даврларда яратилган) манбаларни топиб, илмий изланишлар учун материал етказиб беради.

б/ бирламчи манбаларни топиб, матншунослик ишлари (нашрга тайёрлаб, chop этиш) учун материал етказиб беради.

Ҳозирги пайтда бу соҳа замонавий компьютер техникасидан фойдаланган ҳолда жадал суръатлар билан ривожланиб бормоқда.

***

Саволлар:

* Ҳозирги манбашунослигимиз ўз вазифаларини қандай белгилаб олган?

* Қадим қўлёзма фондлари қаерларда сақланган?

* Қуйидаги таянч сўз ва ибораларни изоҳланг: <назарий йўналиш, амалий йўналиш, бирламчи манбалар>

***

УЧИНЧИ МАВҒУ

Манбаларнинг тур ва шакллари

Адабиёт: Хрестоматия по истории древнего Востока. М., 1963; Б е р т е л ь с. Е.Э. Суфизм и суфийская литература. М., 1965; И м о м н а з а р о в М., Миллий маънавиятимизнинг такомил босқичлари. – Т., 1996. А б д у р а ҳ м о н о в Ф, Р у с т а м о в А. Қадимги туркий тил, –Т., 1982.

Дарснинг мазмуни: Манбаларнинг ташқи белгиларига ва мазмунига кўра турлари: тошдаги ёзувлар, теридаги ёзувлар; Манбалар таснифи.

***

Ёзма манбаларни бугунги кунимизга хизмат қилдириш учун бундай манбаларни йиғиш, тартибга солиш, уларнинг атрофлича *тавсифлар*ни яратиш лозим (тавсиф—ҳар бир манбанинг асосий белгилари, хусусиятлари ва таркиби ҳақидаги муайян тартибга солинган маълумотлар мажмуидир). Тавсиф

жараёнида манбалар, аввало, ижросига кўра **хилланиб** қолади. Бу хилланиш (тасниф—*синфларга бўлиш* маъносида) уларни ўрганиш, тушуниш, тадқиқ этиш, зарур маълумотни осонлик билан топишга имкон яратади.

Манбаларни тахминан қуйидагича хиллаш мумкин:

Келиб чиқиш жойи бўйича

- ўзимизда яратилган манбалар
- хорижий манбалар (Оврупо сайёҳларининг қайдлари ва асарлари)

Тили бўйича

- форсий манбалар
- арабий манбалар
- туркий манбалар

Даври бўйича:

- қадимий
- ўрта аср
- янги давр
- ҳозирги замон

Шакли бўйича:

- Оғзаки
- ёзма
- этник
- моддий (ашёвий)

Жанри бўйича

- мемуарлар («Бобурнома» туридаги)
- тарихий хроника
- хатлар ва ёзишмалар (муншоот туридаги)
- ҳужжатлар (элчиларга берилган ёрлиқлар, халқаро ёзишмалар каби)
- хорижий хроникалар (Қадим Хитой хроникаларида Туркистон тарихи каби)

- архив фондлари

Ёзув материали бўйича

- битиктошлар (Бесутун ёзувлари, руний ёзувлар каби)
- теридаги ёзувлар (Авесто, Қуръон каби)
- китобалар (бино пештоқларидаги ёзувли безак)
- қоғоздаги манбалар

Манбаларнинг мазмунига кўра турлари

- тарихнавислик
- илмий манбалар
- фалсафий манбалар
- диний манбалар
- тасаввуфий манбалар
- адабий манбалар.

Қуйида уларнинг айримларига намуна сифатида тўхталиб ўтамыз.

***

Манбаларнинг ёзув ашёсига кўра турлари

ТОШДАГИ ЁЗУВЛАР. Беҳистун битиклари—Эроннинг Хамадон шаҳри яқинидаги Беҳистун қоясига шоҳ Доро I (эр. ав. 521—485) буйруғи билан битилган *битиктошлардир*. Ёзув матни қадимий форс, элам (Жануби Ғарбий Эрон) ва Бобил (Ироқ) тилларида, *миххат* билан ёзилган. Битик ахоманийлар давлатидаги милoddан аввалги 522—519 йил воқеалари баёнидан иборат. XIX асрнинг 30—40-йилларида инглиз олими Г.К. Роулинсон матннинг каттагина қисмини ўқишга муваффақ бўлган. Натижада миххат билан ёзилган бошқа кўпгина ёзма ёдгорликларни ўқишга йўл очилди. Миххат алифбоси шу даврда қайта кашф этилди.

Битиклар яна Арабистон ва Суриянинг жанубидаги қоятошларда сақланиб қолган. Уларнинг ёзилиш даври эса

эрамизнинг I асрларига тўғри келади. Матн қадим араб тилида ёзилган.

Бунгача ёзилган битиктошларнинг кўплари Миср фиръавнлари ҳукмронлиги даврига мансуб бўлиб, аксар ҳолларда *иероглифик* ёзувларда ёзилган. Уларда, асосан, ҳукмдорлар ҳақидаги маълумотлар, давр ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ҳаёти баён этилади (қ.: Хрестоматия по истории Древнего Востока. —М., 1963). Булардан айримлари ҳозир Қоҳира музейида, Британия музейида, йириклари ўз жойларида сақланади. Бу ёзувлар ҳақида рус шарқшунослигида талай ишлар қилинган ва улар, асосан, ғарб мамлакатлари манбалари асосида юзага келган. Булар соҳадаги ўзбек тилидаги маълумотлар ана шу манбаларга асосланади.

Туркий халқлар тарихида, VI—VIII асрларда тошга ўйиб ёзилган *адабий-тархий лавҳалар* ёдгор бўлиб қолган. Ҳозирги Мўғилистон ўлкаси ҳудудида бир вақтлар ўнга яқин қоонликлар иттифоқидан ташкил топган қадимий турк давлати маркази—Қорақурум шаҳрининг харобалари бор. Бу ердаги тошларга битилган ёзувлар ўрхун ёзувлари, турк руний ёзувлари деб ном олган. Кейин бу хилдаги ёзувлар Энасой дарёси бўйида ҳам сақланиб қолгани аниқланди (1720—27). 1889 йилда Мўғулистоннинг Баин Цокто деган еридан ҳам худди шундай ёзувлар топилган. Ҳозирда уларнинг айримлари Красноярск, Мурманск, Қизил шаҳарларининг музейларида сақланади.

Бу ҳар иккала туркум битиклар ҳукмдорлар қабр тошига ўйилган ёзувлардир. Уларда ўша шахсларнинг ҳаётига оид маълумотлар: қайси жанглarda қаҳрамонлик кўрсатганлиги, бу жангларнинг кимларга қарши қаратилгани бадий лавҳаларда баён этилади. (Уларнинг манба сифатидаги тавсифини «Қадимги туркий тил» китобидан қаранг).

ТЕРИДАГИ ЁЗУВЛАР. Дастлаб терига ёзилган йирик манба «Авеста» бўлса, яна бири Қуръондир. Унинг дастлабки хатга туширилишида ҳам махсус ишлов берилган тери—пергамент (ўрама) ишлатилган. Китоб ҳолидаги пергаментга ёзилган ноёб Қуръонлардан бири—Усмон Қуръони (651 йил) Тошкентдаги Мовароуннаҳр диний идораси музейида

сақланади. Тери ёзув ашёси сифатида X асрларгача ҳам сақланиб қолганлиги манбалардан маълум. Қоғознинг муомалага кириши билан китоб яратишда тери фақат муқовалар учун ишлатиладиган китобат ашёси бўлиб қолди.

Манбаларнинг мазмунига кўра турлари

Тарихнавислик. Тарихнавислик тарихи давлатчилик тарихига бориб тақалади. Қадимги тошдаги битиклар, пергаментларда сақланиб қолган ёдгорликларнинг барчасида кўҳна тарих саҳифалари ёритилган. Ўрта асрларга келиб, тарихнавислик шиддат билан ривожлана борди. Жумладан:

- Ўрхун-Энасой битиклари—қоонликлар тарихи;
- Тарихи Наршахий (943—944)—Бухоро тарихи;
- Тарихи Табарий—араб халифалиги ҳудудида 915 йилгача бўлган воқеалар;
- Тарихи Яминий (976—1030)—Утбий асари;
- Тархи Кошғар (X аср)—Қорахонийлар давлати тарихи;
- Тарихи Комил (Ўрта Осиё XII—XIII аср воқеалари)—Ибн ал-Асир асари;
- Ажойиб ул-мақдур фи Ахбори Темур—Ибн Арабшоҳ асари;
- Зафарнома—Шарафиддин Али Яздий асари;
- Тарихи Рашидий (XIV—XVI аср)—Мирзо Муҳаммад Ҳайдар асари ва ҳоказолар.

Бу асарлар тарих саҳифаларига ойдинлик киритиш билан бирга ўз даврининг маданий-адабий ҳаётидан ҳам дарак бергани туфайли адабий манбашунослик учун ҳам қимматли манбалардандир.

Илмий манбалар. Илм-фаннинг турли соҳаларига бағишлаб ёзилган асарларни ўша соҳалар билан бир қаторда «Фан тарихи» деган фан соҳаси ҳам ўрганади. Кўлёзма фондларимизда тиббиёт, фалакиёт, риёзиёт, ҳандаса, табиийёт ва ҳоказоларга оид кўплаб кўлёзма китоблар мавжуд. Ибн Сино, Беруний, Ал-Хоразмий, Ал-Фарғоний асарлари шулар жумласидандир. Бундай манбаларни чоп этишда

манбашунослик ва матншунослик соҳасида муайян тажрибалар орттирилган. Йирик алломаларимизнинг бир қанча илмий асарлари ўзбек ва рус тилларига таржима қилиниб, чоп этилган.

Фалсафий манбалар—ислом минтақасида бу турдаги асарлар дастлаб юнон донишмандлари Арасту, Афлотун, Сукрот кабиларнинг асарларини араб тилига таржима қилиш, уларга шарҳлар ёзиш билан бошланди. Х аср ўрталарида юзага келган «Иҳвон ус-сафо» давраси шу йўналишдаги фаолияти билан ном қолдирган.

Бундай манбалар мутакаллимлар (мутазилия), ботинийлар (исмоилия), файласуфлар, сўфийларнинг ижодида фалсафий рисоалар ва фалсафий қасидалар шаклида кўплаб қўлёзма китоблар ҳолида сақланиб қолган.

Диний манбалар. Қуръон, Ҳадис, тафсир, маноқиб, тазкира ва қиссалар. Булардан ташқари шариат аҳкомлари, фикҳ илми, мазҳаб йўналишлари ва оқимлар шарҳига бағишланган асарлар ва ҳ.к.лар шаклидаги илмий изланишлар натижаси бўлмиш китоблар ҳам кўплаб яратилган.

Тасаввуфий манбалар. Турли тариқатлар баёнига бағишланган илмий-фалсафий рисоалар, фалсафий дostonлар, тазкира ва маноқиб, ҳолномалар, тасаввуф атамалари шарҳлари (истилоҳоти шуаро).

Адабий манбалар. Куллийётлар, девонлар, маснавийлар, тазкиралар, баёзлар каби хрестоматив материаллар билан бир қаторда адабий жанрлар, бадий санъатлар, шоир ва адиблар ҳақида маълумот берувчи манбалар ва ҳ.к. бу адабий манбашуносликнинг бевосита тадқиқот мавзуси бўлиб, бу мавзуни биз атрофлича ўрганамиз.

***

Саволлар:

* Миср фиръавнлари ҳукмронлиги даврига мансуб битиктошлар қандай ёзувларда ёзилган?

* Миххатда ёзилган араб тилидаги матнлардан қайсиларини биласиз?

* Марказий Осиё халқлари тарихини ёритувчи араб тилидаги манбалардан бир нечасининг қисқача тавсифини беринг.

* Қуйидаги таянч сўз ва ибораларни изоҳланг: <манба хиллари, хорижий манбалар, адабий-тархий лавҳалар>

***

ТЎРТИНЧИ МАВУ

Манбашунослик ва матншуносликнинг ёндош соҳалари

Адабиёт: Литературный энциклопедический словарь. М., 1987; М. Ш а й х з о д а. Тазкирачилик тарихидан.—“Навоийга армуғон” китобида, —Т., 1968; Ҳ а м и д о в а М., Қўлёзма баёзлар адабий манба сифатида.—Адабий мерос, —Т., 1971, 2-сон.

Дарсинг мазмуни: Адабий манбашунослик ва матншунослик—филологиянинг кенг қамровли соҳаси экани. Манбашуносликнинг бошқа соҳалар билан муносабати.

***

Билим соҳасининг кўпгина фанларида бўлганидек, манбашунослик ва матншунослик ҳам танҳоликда мавжуд бўлолмайди. Жаҳон андозаларига кўра манбашунослик ва матншуносликнинг бир қанча ёндош соҳалари мавжуд бўлиб, уларнинг кўпчилиги мустақил фанлар сифатида тан олинган ҳамда манбашунослик тадқиқот объектларининг характерига қараб зарур ўринлардагина қўлланилиб борилади. Қуйида уларнинг манбашунослик ва матншунослик илмида кўп тилга олинадиганлари билангина танишиб ўтамиз.

МАТНШУНОСЛИК—филологиянинг адабий, тарихий, илмий асарлар ҳамда тарихий ҳужжатлар матнини илмий-танқидий ўрганиш ва нашр қилиш билан шуғулланувчи соҳасидир. Адабий, тарихий ва илмий асарлар матншунослигига бўлинади. Бу манбашунослик билан энг узвий боғлиқ бўлган соҳа. Бунга биз қўлланмамизнинг иккинчи қисмида алоҳида фан сифатида тўхталамиз.

АРХЕОГРАФИЯ—қадим ёзма ёдгорликларини қайта ишлаш усуллари ва эълон қилишнинг назарий масалалари ҳақидаги тарихий-филологик фан. Бу соҳадаги ишлар минтақа маданиятимизда алоҳида ном билан аталмагани ҳолда жуда қадимдан давом этиб келади.

ПАЛЕОГРАФИЯ— қадим ёзма ёдгорликларнинг ёзилиш ўрни, вақти ва ҳ.к.ларни аниқлаш учун унинг ташқи белгиларини, ёзувини ўрганувчи тарихий-филологик фан. Бунинг учун қўлёзмаларнинг материали, ҳарф шакллари, безак ва бошқа хусусиятлари синчиклаб ўрганилади. Алоҳида ном билан аталмагани ҳолда китобат ишлари жумласида мавжуд бўлиб келган.

УСЛУБШУНОСЛИК—У лисоний (лингвистик) услубшунослик ва адабий услубшуносликларга бўлинади. Адабий йўналишда айрим тарихий даврлар, минтақалар, муайян адабий мактаблар, ижодкорларнинг ижод тарзи, услуби хусусиятларини ўрганувчи *филологик* фан. Бунда асарлардаги бадиий нутқ, поэтик тил хусусиятлари, ифода воситалари ўрганилади. Жумладан, хуросон услуби, ироқ услуби, ҳинд услуби, туркона услуб ва ҳ.к.

ТАРИХИЙ ПОЭТИКА—бадиий сўз санъатининг тарихнинг турли босқичларида вужудга келган қонуниятлари ва мумтоз адабиёт жанрлари назарияси билан шуғулланувчи *филологик* фан. У қадимда илми адабнинг бир қисмини ташкил этган.

ҚАДИМИЙ ЛУФАТЛАР—улар алоҳида сўзларнинг маъносини шарҳлаш билан бир қаторда бу сўзлар шарҳланган манбаларни ҳам келтиришлари манбашуносликнинг кўпгина мунозарали саволларига жавоб бера олишлари билан ҳам қимматлидир.

ГЕРМЕНЕВТИКА—матншуносликнинг қадим ёзма ёдгорликларни, классикларнинг асарларини уларнинг дастлабки мазмунини тиклаш мақсадида шарҳлаш, тафсир этиш соҳаси. (Антик даврда диний матнларни шарҳлаш, тафсир этишдан келиб чиққан). Жумладан, Форобий юнон мутафаккирлари Афлотун, Арасту, Эвклид, Птолемей, Порфирий ва

бошқаларнинг асарларига шарҳлар ёзган. Айниқса Аристотель асарларидан «Метафизика», «Этика», «Риторика», «Софистика» ва бошқаларни батафсил изоҳлаб, қийин жойларини тушунтириб берган. Бу асарларнинг умумий мазмунини очиб берувчи «Мо баъий табиат» га ўхшаш махсус шарҳлар ёзган. Ҳозирги маънодаги герменевтика шоир ёки ёзувчи асарларининг илмий танқидий-матнани тузиш, бу асарларни ҳар хил изоҳ ва шарҳлар билан таъминлаш, асарнинг адабиётда тутган ўрнини аниқлаб беришдир.

БИБЛИОГРАФИЯ—тарихий, адабий, илмий асарларнинг фан, мавзу, давр, мамлакат, муаллифларга бағишлаб тузилган манбалари рўйхати. Улар алоҳида китоб ёки китобга илова тарзида, алифбо тартибида бўлади. Қадимда айрим қўлёзма китоблар орасида баъзи соҳага оид ёки бирор муаллифга мансуб китоблар феҳристи (рўйхати) келтирилган

АРХИВШУНОСЛИК—ҳужжатларни йиғиш, тартибга солиш ва сақлаш усуллари ишлаб чиқувчи, архивлар ишини ташкил этишни, уларнинг тарихини ўрганувчи фан. Бу соҳа мутахассислари Республика Давлат архиви, ноҳия ва вилоят архивларида фаолият кўрсатадилар. Адабий архивлар республикаимиз қўлёзма фондларида ва адабиёт музейларида жойлашган. Шўролар даврида қатағон қилинган адиблар ҳақида Республика Давлат архивидан кўпгина маълумотлар топиш мумкин.

ФИЛИГРАНОЛОГИЯ—қоғоздаги сув белгиларини ўрганувчи фан. Айниқса, китоб муқоваларига туширилган шакллар, безаклар сув белгилари усулида ҳосил қилинган. Уларнинг вужудга келган вақти ва жойини билган ҳолда, санаси кўрсатилмаган қўлёзма китоблар ҳақида ҳукм чиқариш мумкин бўлади.

ЭПИГРАФИКА—тош, ёғоч, сопол каби нарсаларда сақланган ёзувларни ўрганувчи *тарихий-филологик* фан.

НУМИЗМАТИКА—тарихнинг танга, чақа ва тақинчоқлардаги ёзувларни, пул зарб қилиш ва пул муомаласини ўрганувчи соҳаси.

КРИПТОГРАФИЯ—палеографиянинг махфий ёзувларни ўрганувчи соҳаси.

Бу соҳаларнинг ҳар бири ўз ўрни билан бирор манба ҳақида ҳукм чиқариш (манбашунослик), муайян асар матнини юзага келтиришда қўшимча маълумотлар олиш (матншунослик) учун зарур бўлиб қолиши мумкин. Бу соҳаларнинг зарурати манбашунослик ва матншунослик учун бир хилда бўлмаса-да, иш асносида уларга у ёки бу муносабат билан мурожаат қилишга тўғри келади.

Мазкур соҳаларнинг кўпчилиги Европада XVI—XX аср археология ва тарих илмлари билан ҳамқадам ривожланиб келди. Тобора кенгайиб, мустаҳкамланиб, айримлари ҳатто мустақил фан мақомига ҳам эришди.

***

Саволлар:

* Қадим ёзма ёдгорликларини қайта ишлаш усуллари ва эълон қилишнинг назарий масалалари ҳақидаги фан нима деб аталади?

* Қуйидаги таянч сўз ва ибораларни изохланг: <матншунослик, палеография, археография, герменевтика, эпиграфика>.

***

II. ЁЗМА МАНБАЛАР ТАРИХИДАН

БЕШИНЧИ МАВУ

Ёзув тарихи ва қўлёзма манбалар. Палеография.

Адабиёт: О. А з и з о в. Тилшуносликка кириш. –Т., 1963; Х а л и д о в А. Б. Книжная культура. –Сб.: Очерки истории арабской культуры V - XV вв. М., 1982.

Дарсинг мазмуни: Қўлёзма манбаларнинг ёзув тарихи билан биргаликда ривожланиб бориши. Хатнинг китоб турига мувофиқлаштирилиши.

***

Ёзув нутқ билан бир қаторда иккинчи алоқа воситаси ҳисобланади. Маълумки, ёзувларнинг энг қадимийси *пиктографик* ёзувдир. Улар тоғ қояларида, ғор деворларида учрайди. Бу ёзув белгилари махсус товуш ифодаламай, *воқеани* яхлит ҳолда билдиради.

Тошдан кейин бигиз, бамбук, тери, папирус, қоғоз, сиёҳлар каби ёзув ашёлари юзага кела бошлагач, айрим расмларининг ўзлари ифодалаган нарсага ўхшашлиги аста-секин йўқола боради. Ниҳоят, ёзув *айрим сўзларни* билдирадиган алоҳида *белгилардан* иборат бўлиб қолди. Бу *иероглифик* ёзувдир. Бундай ёзув энг аввал Хитой билан Мисрда пайдо бўлган. Бу ёзув алифбе ёзувининг яратилиши учун замин тайёрлаб берди. Унинг асосида кейинроқ япон фонетик бўғинли (силлабик) ва корейс фонетик (алифбо) ёзуви юзага келди.

Қадимги Миср иероглифик ёзуви кейинчалик (эр. ав. 4-минг йиллик) алоҳида бўғин ва нутқ товушларини ифодаладиган бўлди. Худди шу даврларда пиктографик ёзувдан хатнинг яна бошқа бир тури—мих ёки поначаларга ўхшаш белгилардан иборат бўлган *миххат* келиб чиққан. Бу ёзувни *шумерлар* яратган, сомийлар уни ўз тилларига мослаштириб олишган. Ўрта ва Яқин шарқда милонинг биринчи асригача бу хатдан кенг фойдаланилган. Ундаги матн юқоридан пастга қараб ёзилган. Хат лойдан қилинган тахтачаларга шакл тушириб ёзилган. Учинчи минг йиллик ўрталаридан бу хатни чапдан ўнгга ёза бошлашган.

Дастлабки алифбо ёзуви Мисрда иероглифик ёзув белгиларидан 20 тасини олиб, унли ва ундош товушларни ифодаладиган (фонетик) ёзув шаклида юзага келди.

Эрамиздан бир ярим минг йиллар аввал бу ёзувдан *финикия* ёзуви пайдо бўлди. Бу алифбо асосан, ундош товушларни ифодалаган. У учта катта тармоққа бўлиниб:

—ОРОМЕЙ-СУРИЯ тармоғи шарққа,

—ЖАНУБИЙ АРАБИСТОН тармоғи жанубга,
—ЮНОН-ЕВРОПА тармоғи ғарбга тарқалиб кетган.

Оромей-сурия ёзуви эрамизнинг бошларида араб ёзувининг яратилишига асос бўлган. «Ислом дини пайдо бўлгунга қадар араб қабилалари, гарчи асрлар давомида ёзув маданияти юксак даражада тараққий этган халқлар билан қўшни бўлиб, ёнма-ён яшаб келган бўлсалар-да, ўз ёзувларига эга бўлмаганлар. Оромей-сурия ёзувининг араб тилига мослаштирилган варианты юзага келган (Холидов А.Б. Книжная култура, с. 215).

***

Ёзувнинг пайдо бўлиши тарихи, тарихий тараққиёт босқичлари, ҳарф ёзув белгиларининг ўзгариб бориши филологияда алоҳида бир фан сифатида *палеография* ўрганади. Бу фан яна кўшимча равишда китоб ва қўлёзмаларни безаш ва ясаш—китобат санъатини ҳам, қадимги ёзув ёдгорликларининг материаллари, қуроллари, ёзув билан алоқадор безаклар ва ҳ.к. ларни ҳам тадқиқ этади. Палеографиянинг энг кенг тадқиқ соҳаси қўлёзмалар билан боғлиқ. Бунда биринчи навбатда ёдгорликнинг яратилиш вақти, жойи, кейин муаллифи аниқланади. Ундан кейин матнни тўғри ўқишга киришилади. Буларни аниқлашда ёдгорликнинг яратилиш вақтидаги ёзувнинг хили (жумладан, Марказий Осиё ҳудудида турли даврларда руний, сўғд, уйғур, хоразм, тоҳар, араб ёзувлари бўлганлиги), имло, қоғоз, сиёҳ тури, хаттотлик, рассомлик, саҳҳофлик усуллари эътиборга олинади.

Палеографияни яхши ўзлаштириш учун қуйидаги *ёрдамчи фанларнинг* муайян қисмларидан маълум даражада хабардор бўлиш керак:

—матншунослик, тилшунослик, тарих, адабиёт тарихи, санъат тарихи, кимё (сиёҳ ва бўёқлар таркиби), физика (органик материаллар даврини белгилаш).

Палеография ёзув хилига ва қайси халққа мансублигига қараб фақат хусусий (фақат бир ёзувга боғлиқ) йўналишда ривожланади. Умумий палеография фани ҳозирча йўқ. Биз

фақат араб ёзуви палеографиясига боғлиқ тарзда ишлар олиб борамиз.

Қайси ёзувнинг қайси даврда пайдо бўла бошлаганини билиш кўлёзма манбаларнинг қайси даврга мансублигини аниқлашда керак бўлади. Жумладан, куфий (X асргача кенг, XV асргача сийрак), уйғур (араб ёзуви тарқалгунча кенг, XV асргача камрок), насх (X асрдан кенг), настаълиқ (XV асрдан кенг) расм бўлган ёзувларини қаерларда ва қайси даврларда қўлланилганини эслаб кўришнинг ўзи кифоя.

Бунинг устига бир пайтнинг ўзида қўлланилган турли ёзувларнинг ўзига хос вазифалари бўлгани кузатилади. Жумладан, араб тилидаги илмий асарларга кўпроқ насх хати, форсийдаги адабий-тарихий асарларга настаълиқ хати лозим қўрилган. Форсий ва туркий матн ичидаги арабий иқтибослар учун насх хати маъқул ҳисобланган.

Саволлар:

- * Шумерлар яратган ёзув нима деб аталади ва нега?
- * Умумий палеография фанини нега яратиб бўлмайди?
- * Қуйидаги таянч сўз ва ибораларни изоҳланг: <пиктография, иероглиф, миххат, фонетик ёзув>

***

ОЛТИНЧИ МАВҒУ

Турли ёзувда ва даврларда юзага келган манбаларга обзор

Адабиёт: Н. М а л л а е в, Ўзбек адабиёти тарихи, –Т., 1973: К р а ч к о в с к а я В.А. Памятники арабского письма Ср. Азии и Закавказья до IX в., в сб. Эпиграфика Востока. 1952, вып. 6; ЎзСЭ: “Хаттотлик” “Ёзув” мақолалари; Л и в ш и ц В.А. Согдийский документ В-4 с горы Муг. - Проб. Востоковедения, 1959, № 6.; Абдурахмонов Ғ, Рустамов А. Қадимги туркий тил, –Т., 1982.

Дарсининг мазмуни: Ўлкамизда ишлатилган хат турлари, уларнинг келиб чиқиши. Қадим хат турларида уларда ёзилган ёдгорликлар.

***

Оромей—сурия ёзуви негзида авеста, хоразмий, сўғд, кушон, руний, уйғур ёзувлари вужудга келди.

1. *Авеста ёзуви.* Бу ёзув эрамиздан 2000 йил аввал юзага кела бошлаган ва оғзаки тарзда сақланиб келган зардуштийлик динининг *муқаддас китоби*дир. Бу дин Эрон, Озарбайжон ва Марказий Осиё халқлари орасида исломгача асосий диний эътиқод сифатида кенг тарқалган эди. «Авеста» китоби Эронда сосонийлардан Анушервон (Хусрав I) даврида (531–578) ёзув маданиятининг яхши ривожланган бир пайтда хатга туширилди. Бу даврда сосонийларда паҳлавий ёзуви, оромий-сурия ёзуви кенг расм бўлган бўлса ҳам, «Авеста» китобидаги диний аҳкомларнинг кироатини ўрнига қўйиб ўқилиши талабига жавоб бериши учун «Авеста» тили фонетикасини яхши ифодалай оладиган махсус ёзув ишлаб чиқилган. <М.Баҳор, Сабкшуноси, 1-жилд, 81-б.> 44 та ҳарф ва белгилардан иборат бу ёзувда хат горизонтал ҳолатда ўнгга чапга қараб ёзилган. <қ.: Н.Маллаев, Ўзбек адабиёти тарихи, –Т., 1973>.

2. *Хоразм ёзуви.* Марказий Осиёда узоқ асрлар давомида қўлланган ёзувларнинг асосий икки туридан бири бўлиб (иккинчиси сўғд), жуда қадимги даврларда пайдо бўлган. Хоразм ёзуви оромей ёзувининг энг қадимги анъаналарини сақлаб қолган ёзувдир. Бу ҳол унинг Марказий Осиёдаги бошқа ёзувлардан бирмунча илгари шаклланганлигини билдиради. Бу ёзувнинг эр. аввалги III асрга мансуб ёдгорликлари (*буюмлар*) топилган (Қўйқирилди қалъаси—Н.Маллаев, Ўзбек адабиёти тарихи, 34-б.).

3. *Сўғд ёзуви.* Марказий Осиёда узоқ вақт қўлланган иккинчи ёзув тури. Милоддан аввалги сўнгги минг йилликнинг охирларида оромей алифбосидан ажралиб чиққан. Бу ёзув ҳам ўнгдан чапга қараб ёзилган. Қадим манбаларда бу алифбода 25 та ҳарф борлиги таъкидланади. Бироқ сақланиб қолган ёдгорликларга қараганда 20—25 орасида фарқланиб туради.

Сўғд ёзуви *фақат ундош* товушларнигина ифодалаган. Унли товушлар ёзувда ифода этилмаган. *а, е, у* унлилари ундошлар ёрдамида берилган. Бу ёзувнинг милод бошларига оид энг қадимги намунаси Самарқанд яқинидаги Фолий Барзу деган жойдан топилган. Бу ёзувнинг энг сўнгги ёдгорлиги IX аср бошларга оид. Бу ёдгорликнинг кўпчилиги Шинжондан топилган. Шулардан бири 808—821 йиллар ҳукмронлик қилган хоқон шарафига битилган қабр тоши ёзувидир (тошга сўғд, туркий ва хитой тилида ёзилган) <ЎзСЭ, X-160>. Булар қаторида «Каван китоблари» деб аталган ҳамда «Калила Димна» асосида яратилган ибратомуз ҳикоя ва масаллардан иборат ёдгорлик ҳам бор.

4. *Кушон ёзуви*. Сўғд ёзуви билан олдинма-кейин пайдо бўлган ёзувдир. Эр. ав. I —милоднинг III асрида Марказий Осиё, Афғонистон, Ҳиндистоннинг турли вилоятларини бирлаштирган Кушон подшоҳлиги даврларида кенг қўлланилган ёзув. Танга ва зеб-зийнатларда сақланиб қолган. Марказий Осиёда бу подшоҳлик даврида ҳиндларнинг кҳароштий ёзуви ҳам қўлланилгани маълум.

5. *Рун ёзуви* (Дулбаржин). Эрамининг биринчи асрларидан туркий ёзув сифатида вужудга келди. Ўрхун-энасой битиклари шу ёзувда ёзилган. Ибн Арабшоҳ унда 41 та ҳарфи бор дейди. Қўшимча ва айиргичлар билан шунчалик кўпайиб кетган. <қ.: Қадимий туркий тил, 12-б.> Бу ёзувнинг Ўрхун, Турфан, Энасой вариантлари мавжуд. Ўрхун ёзувида 4 та унли, энасой ёзувида 5 та унли товуш билдирувчи ҳарф бор. Ўрхун ёзуви юқоридан пастга ва ўнгдан чапга қараб ёзилган. Юқоридан пастга ёзилган ҳарфлар чап ёнга ётқизилган ҳолатда бўлади. Сатрлар ҳам ўнгдан бошланади. Сўзлар, баъзан бирикмалар бир-бирларидан айиргич (икки нукта) билан ажратилади. Унлилар бир ёзилиб, бир ёзилмайди: «*а*» сўз боши ва ўртасида кўпинча ёзилмайди; «*и*» эса доим ёзилади. Бу ёзувда *қозоғза битилган* «Таъбирнома» асари ҳам сақланиб қолган.

6. *Уйғур ёзуви*. Ўрхун-Энасой ёзуви билан деярли олдинма-кетин юзага келган. Сўғд ёзувининг туркийлашувидан келиб чиққан. Уйғур ёзуви фақат Шарқий Туркистондагина эмас,

Мовароуннахр ва Хуросонда ҳам кейинги асрларга қадар қўлланилиб келинган. XIV—XV асрларда темурийлар саройларида қисман бўлса-да шу ёзувдан фойдаланишган (Беляев уни *мўғул ёзуви* дейди). Бу ёзувда XV асрда (Еттисувда) кўчирилган «Ўғузнома» достони бор. Бу ёзувда «Қутадғу билиг» нинг Вена нусхаси, Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибатул ҳақойиқ» асари, Хоразмийнинг «Муҳаббатнома»си, «Ўғузнома», «Мерожнома»лар сақланиб қолган. Тўхтамиш ва Тумур Қутлуғларнинг ҳам ёрлиқлари уйғур ёзувида битилган. Бу ёзувга Маҳмуд Кошғарий *турк ёзуви* деб таъриф беради ва унинг алифбосини қуйидагича тавсиф этади: «Турк тилларида ишлатиладиган ҳарфларнинг ҳаммаси 18 та асосий ўзак ҳарфдан иборат. Улардан ташқари 7 та тармоқ ҳарф бўлиб, улар ёзувда акс этмаган, бироқ сўзлар улардан ҳоли бўлмайди».

Уйғур ёзуви сўғд ёзувидан, сўғд ёзуви оромей ёзувидан пайдо бўлгани учун у ўрхун ёзувига нисбатан туркий тилларнинг фонетик хусусиятини яхши ифодалай олмайди. Уйғур ёзуви ўнгдан чапга, ҳарфлар бир-бирига икки ёки бир ёндан қўшиб ёзилади. Шунинг учун ҳар бир ҳарф уч элементдан иборат. I асосий элемент бўлиб, у ҳарфнинг ҳамма кўринишларида ҳам сақланади ва товушни шу элемент ифодалайди. II улагич чизикчалардан иборат бўлиб, булар ҳарфни ҳарфга қўшиш пайтида пайдо бўлади. III тугалловчи чизик бўлиб, бу ҳарфлар алоҳида ёки охириги кўринишида ўзак, негиз ёки қўшимчалар охирида пайдо бўлади.

7. *Араб ёзуви.* Эрамизнинг бошларида оромей-сурия ёзувидан пайдо бўлган. Кейинчалик, араблар истелосидан кейин, бу ёзув бошқа мамлакатларга ҳам тарқалган. Бу алифбонинг энг қадимги шакли Фирот дарёси қирғоғида жойлашган Куфа шаҳри номи билан юритиладиган куфий ёзувдир. Куфий ёзувдаги 28 та ҳарфдан 18 таси ундош (ҳозир 28 тадан 3 таси унли). Бу ёзувни ўзлаштиришда турли халқлар ўз тилларига мувофиқлаштириб қабул қилганлар. Бу *мувофиқлаштириш* кўпинча араб ёзувидаги барча ҳарфларни сақлаб қолган ҳолда ўз товушларини ифодаловчи қўшимчалар киритиш тарзида рўй берган (форсий, уйғур, пушту ҳарфлари

бунга мисол бўла олади.) Бу ёзув ҳақида атрофлича маълумотга эга бўлиш учун ёзув тарихини алоҳида ўқув фани сифатида режалаштирмоқ мақсадга мувофиқдир.

Саволлар:

- * Араб ёзувидан бошқа яна қайси ёзувда фақат ундош товушларгина ифодаланган?]
- * Маҳмуд Кошғарий қайси ёзувга *турк ёзуви* деб таъриф беради?
- * Рун ёзуви фақатгина тошга битилганми?
- * XIV—XV асрларда темурийлар саройларида араб ёзувидан ташқари, қисман бўлса-да, яна қандай ёзувдан фойдаланишган?
- * Қуйидаги таянч сўз ва ибораларни изоҳланг: < «мўғул ёзуви», «турк ёзуви», «дулбаржин», алифбони бошқа тилга мувофиқлаштириш>

***

ЕТТИНЧИ МАВУ

Туркий адабиётнинг энг қадимги манбалари

Адабиёт: Қаюмов А. Қадимият обидалари, –Т., 1972; Қадимий ҳикматлар. Ўзбек адабиёти бўстони туркум нашридан, –Т., 1987; Сулаймонова Ф. Ғарб ва Шарқ. –Т., 1997.

Дарснинг мазмуни: Қадим ёдгорликларнинг манба сифатида босиб ўтган йўли. Манба тарихи тушунчаси. «Авеста», Қадимий қиссалар.

***

Манбашуносликнинг қизиқиш доираси манбаларнинг ғоявий мазмунини эмас, унинг манба сифатида босиб ўтган йўли—манба тарихини қамраб олади. Манба тарихи маълумотларини шартли равишда учга бўлиб тадқиқ ва таҳлил

қилишимиз мумкин. Манбанинг юзага келиши, кўпайтирилиши, ўрганилиши.

АВЕСТА. Халқ бадий тафаккурининг илдизлари, маълумки, халқ оғзаки ижоди, у орқали афсона ва асотирларга бориб тақалади. Марказий Осиё ва эрон халқларининг энг қадимги афсона ва асотирларларини ўзида мужассам этган манба «Авеста» китобидир. «Авеста» зардўштийлик динининг муқаддас китоби бўлиб, минтақамизнинг исломгача бўлган ижтимоий-маданий ҳаётида катта ўрин тутиб келган. Бу ерда биз «Авеста»нинг манба сифатида босиб ўтган йўлига—манба тарихига тўхталамиз.

Кейинги маълумотларга қараганда, бу таълимот бундан қарийб уч минг йил илгари вужудга келган. Милоддан олдинги VI асрларда китоб ҳолига келтирилган. Беруний ва Табарийларнинг маълумот беришларича, подшоҳ Доро ибн Доро хазинасида бу китобнинг ўн икки минг қорамол терисига (Табарийда пергаментга) тилла ҳал билан битилган нусхаси бўлган. Искандар босқини пайтида Александр Македонский (эр. ав. 336—323) унинг илми нужум, табиийёт, табобат, риёзиёт каби фанларга оид зарур жойларини таржима қилдиртириб, Юнон юртига жўнатади ва қолганини куйдириб юборади <Сулаймонова Ф. Фарб ва Шарқ, 25-б.>. Кейинчалик (милоднинг 227—273 йиллари) бу асар яна қолдиқлардан қайта тикланади. Бундай нусхалардан икkitаси ҳозир Ҳиндистонда, биттаси Копенгагенда сақланади. Кейинчалик кўчирилган нусхаларидан бири Тошкентда— Ойбек номидаги Ўзбекистон халқлари тарихи музейида ҳам бор.

«Авеста»нинг бизгача етиб келган бу нусхалари тўла ҳолда эмас. Унинг Ясна, Яшт, Виспарад, Вендидод деб номланган қисмларигина сақланиб қолган.

—Ясна—«Гат» деб аталган кўшиқлардан иборат.

—Яшт—Ахурамазда, Ер, Қуёш, Ой, Митра илоҳларига бағишланган ўзига хос «ҳамд»лар билан бир қаторда Жамшид, Горшасп, Афросиёб ҳақида афсоналар ҳикоя қилинади.

—Виспарад—Яшtdан кўпда фарқ қилмайди.

—Вендидод—таълимотнинг ақида қисми бўлиб, уни бузганлар қандай жазоларга маҳкум бўлиши баён этилган.

«Авеста» *матни* қадимий сўғд ва бохтарий тилига яқин бир тилда ёзилган, *Ёзуви* юнон ва парфия ёзувининг ислоҳ қилиниши натижасида юзага келган.

Ўрганилиши. Европада «Авеста»ни ўрганишни француз Олими *Анкетиль* бошлаб берган. У Ҳиндистонга қилган сафари давомида бу асарни ўрганиб қайтгач, уни француз тилига таржима қилиб чоп этди. <Ўзбек адабиёти тарихи, 5 томлик, I т., 66-б.>.

Санкт-Петербург университетининг ўқитувчиси К. Коссович 1861 йилда «Авеста»нинг тўрт асосий мақоласини рус ва лотин тилларига таржима қилди ва муфассал кириш мақоласи ҳамда луғат билан чоп этди. Рус тилига қилинга таржиаси (таржимон М.А. Салье) 1957 йилда, ўзбек тилидагиси (таржимон А.Расулов) 1968 йилда Ўз ФА нашриёти томонидан чоп этилган.

ҚАДИМИЙ ҚИССАЛАР. Бу қиссалар оғзаки шаклда тарқалган бўлиб, уларни бошқа халқларнинг сайёҳ ва олимлари қоғозга туширгани учун *хорижий манбаларда*—бошқа тилларда сақланиб қолган. Шу боис бу манбалар яратилиш давр тил хусусиятлари учун материал бўла олмайди. Улар Юнон тарихчилари Ҳеродот (эр. ав. 484—425)нинг «Тарих» китобида (История в девяти книгах. Ленинград, 1972), Полиэн (эр. ав. II а.) «Ҳарбий ҳийлалар» асарида, сицилиялик тарихчи—Диодор (эр. ав. I а.)нинг «Кутубхона» асарида сақланиб қолган. Булардан ташқари, ўша давр Даван (Фарғона) ижтимоий ҳаётидан хитой сайёҳи Чжан Сянь (эр. ав. II а.) ҳам хабар беради ва ундаги маълумотлар бу қиссаларни тасдиқлайди.

Ўрганилиши.

Тўмарис қиссаси (эр. ав. IV а. воқеалари) бу китобда «Кирнинг массагетларга қарши юриши» сарлавҳаси остида берилган. Ушбу қиссанинг батафсил баёни 1947 йил «Вестник древней истории» журналида В.В. Латишевнинг «Древные писатели о Скифии и Кавказе» мақолалари туркумида босилган.

Ундан «Ўзбекистон ССР тарихи», Н. Маллаевнинг «Ўзбек адабиёти тарихи» (–Т.,1963, 1976.), «Ўзбек адабиёти бўстони» туркум нашрида («Қадимий ҳикматлар»—1987 йил) қисқача мазмуни берилган.

Аморғ ва Спаретра қиссаси юнон тарихчилари Ктесий ва Полисий асарларида сақланиб қолган. Ундан Б.Я. Синявицкий «Между Помирем и Каспием» (М., 1966), «Ўзбекистон ССР тарихи» (I т. –Т., 1970, 86—87-бетлар), Н. Маллаевнинг «Ўзбек адабиёти тарихи» (–Т.,1963, 1976.). Бунда ҳам Эрон шоҳи Кирнинг саклар ерига бостириб кириши ва малика Спаретранинг қахрамонликлари тасвирланган.

Широқ қиссаси Юнон тарихчиси Полиэн (эр. ав. II а.) «Ҳарбий хийлалар» асарида, ундан олиб Б.Я. Синявицкий «Между Помирем и Каспием» (М., 1966), Н. Маллаев «Ўзбек адабиёти тарихи» (–Т.,1963, 1976.), «Ўзбек адабиёти бўстони» туркум нашри «Қадимий ҳикматлар» (1987 йил) китобида қисқача мазмуни берилган. Берунийнинг «Ҳиндистон» асарида (40-боб) «Широқ»нинг ҳиндча варианты «Шоҳканик ва рожа Канжанинг вазири» номи билан келтирилади. Бу манбалар асосида ёзувчи М. Осим мўъжазгина (3 бетлик) «Широқ» бадий қиссасини яратди.

Зариадр ва Одатида тарихчи Харес Митиленский (эр. ав. IV а.) нинг асарида сақланиб қолган. Қисса «Ўзбек адабиёти бўстони» туркум нашрида («Қадимий ҳикматлар»—1987 йил) қисқача мазмуни берилган. Н. Маллаевнинг «Ўзбек адабиёти тарихи» (–Т., 1963, 1976.)да қиссанинг қисқача мазмуни келтирилган.

Зарина ва Странгия қиссасини сицилиялик тарихчи—Диодор «Кутубхона» асарида тарихчи Ктезий (430—354) қолдирган маълумотларга асосланиб баён этган. Н. Маллаевнинг «Ўзбек адабиёти тарихи» (–Т.,1963, 1976.) да қиссанинг қисқача мазмуни келтирилган.

Искандар қиссаси «Тарихи Табарий»да сақланиб қолган. Унинг қисқача мазмуни «Ўзбек адабиёти тарихи» беш жилдлигида келтирилган (1-жилд, –Т., Фан, 1977).

Рустам қиссаси эрамизнинг VI—VII асрларида сўғдларда пайдо бўлган. «Рустами достон» халқ китоблари тарзида тарқалган. Н. Маллаевнинг «Ўзбек адабиёти тарихи» (–Т., 1963, 1976.) да қиссанинг қисқача мазмуни келтирилган.

Сиёвуш қиссаси қадим форс-тожик адабиётида, «Шоҳнома»да, Наршахий ва Беруний асарларида сақланиб қолган. Н. Маллаевнинг «Ўзбек адабиёти тарихи» (–Т., 1963, 1976.) да қиссанинг қисқача мазмуни келтирилган.

Бу қиссалар «Ўзбек адабиёти тарихи» беш жилдлигида (1-жилд, –Т., Фан, 1977) адабий манбалар сифатида келтирилган ва таҳлил қилинган.

Кўриб турганимиздек, бу асарларнинг асл нусхалари бизгача сақланмаган. Йиллар, асрлар ўтган сайин уларнинг мазмуни қолган бўлса-да, бадий шакли ўзгара борган.

Саволлар:

- * «Авеста» ҳақида ўрта аср тадқиқотчиларидан кимлар қандай маълумотлар беришган?
- * Қадимий қиссаларни туркий тил хусусиятларини ўрганиш манбаси сифатида олиш мумкинми?
- * Қадимий қиссаларнинг манбашунослик тархини баён этинг.
- * Қуйидаги таянч сўз ва ибораларни изоҳланг: <манба тарихи, хорижий манбалар>

САККИЗИНЧИ МАВҮ

Ислом даври манбашунослигининг шаклланиши ва ривожланиши

Адабиёт: М а в л ю т о в Р.Р. Ислам. М., 1969, 58—65-бетлар; Ҳадис. 4 жилдлик, 1-жилд, Сўз боши, –Т., 1991, 4-бет; Тафсири Ҳилол. –Т., 1991; У. Уватов. Муслим ибн ал-Ҳажожи. –Т., 1995; Ўз СЭ, “Қуръон” мақоласи.

Дарсининг мазмуни: Исломий манбаларнинг юзага келиш тарихи. Тафсир илми манбалари.

***

Маълумки, қадим араб тилидаги ёзма ёдгорликлар Арабистон ва Суриянинг жанубидаги қоятошларга эрамининг I асрлари атрофида битилган битиктошлардан иборатдир. Жоҳилия даври V—VII асрлар шеърияти ҳам оғзаки тарзда ривожлана бориб, VIII—X асрларга келибгина хатга туширилди. Ёзма адабиёт арабларда VIII асрдан юзага келди.

Манбаларнинг гувоҳлик беришича, ваҳий тарзида 610 йилдан бошлаб кела бошлаган оятлар саҳобалар томонидан ёдда сақланган, айримлари тери ва суякларга ёзиб қўйилган (М.: Абу Бакр қўлида). Уларнинг барчасини ёд билган кишиларни *ҳофизлар* дейишган. Расулulloҳ вафотларидан кейинги жиҳотлардан бирида бундай ҳофизлардан бирданига 18 таси шаҳид бўлиши ислом роҳнамоларини сергаклантирди.

Араб манбаларидан маълумки, *Абу Бакр ва Умар* саҳобалардан *Зайд ибн Собитга* бу оятларни тўла ёд билган киши сифатида уларни тўлалигича хатга туширишни топширдилар. Бироқ бу орада бошқа саҳобаларда ёзиб олинган яна бошқа оятлар ҳам борлиги маълум бўлиб қолди. *Халифа Усмон* (р) яна *Зайдга* топшириқ бериб, Қуръонни барқарор, мукамал шаклини хатга туширишни буюрдилар. Зайд ўзи йиққан оятларни Расулulloҳга бевосита яқин бўлган маккалик саҳобалардан олинган оятлар билан тўлдириб, Қуръонни қатъий сураларга тақсимлади ва у ҳозирги шаклга келтирилди.

VII асрнинг ўрталарида барқарор шаклда қоғозга кўчган Қуръоннинг матншунослари ўз хизматларини виждонан бажарганликларига ҳеч бир шубҳа йўқ. Сабаби бу барқарор шакл бу оятларни ёд билган саҳобалар ҳали ҳаётлик вақтларидаёқ юзага келган бўлиб, уларнинг барчалари томонидан эътироф этилган ва бирор бир эътирозга сабаб бўлгани ҳақида маълумотлар йўқ. Қуръон хатга *куфий* ёзувда туширилди. Тахминан 702 йилларда унинг матнини кўчириб ёзишда *ҳаракатлар* қўйиладиган бўлди (қ.: Климович, Ислам, 1965. С.44).

Қуръон 114 та *сурадан* иборат бўлиб, дастлабки—Сураи фотиҳани ҳисобга олмаганда энг узун суралардан бошланиб, у ёғига қисқара боради ва кам *оят* ли суралар билан якунланади. Қуръон китоб ҳолига келгач, у кўплаб кўчирила бошлади. Шу билан бирга халқ маънавий эҳтиёжи билан боғлиқ бўлган бошқа илмлар юзасидан ёзиладиган китобларга ҳам йўл очила бошлади. Масжид ва мадрасаларда, саройларда китоб хазиналари юзага келди. Исломгача бўлган давр адабий, тарихий ва илмий манбалари бир сидра кўриб чиқилди ва ҳ.к.

ҲАДИС. Маълумки, ҳадислар ислом оламида Қуръондан кейинги иккинчи муқаддас манба ҳисобланиб, ижтимоий ҳаётнинг барча жиҳатларига ўз таъсирини кўрсатган. *Муҳаддислик* (ҳадис йиғиш анъаналари) Расулуллоҳ ҳаёт вақтларидаёқ юзага келган. Ҳимом ибн Мунаббихнинг (вф.101 ҳ.) «Саҳийфа» асари энг қадимий ҳадис ҳисобланади. У 138 та ҳадисдан иборат бўлган. Бу асарнинг VI аср ҳижрийда кўчирилган нусхаси сақланиб қолган. Исломшунос олим У. Уватовнинг хабар беришича, китоб шаклида, расмий равишда ёзилган биринчи ҳадис китоби хижозлик олим Ибн Шихоб аз-Заҳрий (вф.124 ҳ.) қаламига мансуб. Бу тўплам халифа Умар кўрсатмаси билан юзага келган. Умуман, халифа Умар мадиналикларга ҳам худди шундай топшириқлар берган. Ҳижрийнинг иккинчи асрида яратилган ҳадис тўпламлари ичида Молик ибн Анаснинг «Муватта» номли китоби (Уватов, 9-б.) алоҳида қадрланади. Шунинг ҳам айтиш керакки, бу асрда кўплаб нуқсонли ҳадислар, улар қаторида ҳатто сохта ҳадислар ҳам тарқаб кетди.

Муҳаддислик ҳижрийнинг учинчи асрида ўзининг чўққисига кўтарилган. Улар орасида олти та тўплам ҳадисларнинг фақат тўғрилари тўплаганликлари билан беҳад эътибор қозониб, «Саҳиҳ ситта» ёки «Кутуби ситта» номи остида машҳур бўлди. Улар: «Саҳиҳ ал-Бухорий», «Саҳиҳ Муслим», «Сухан Абу Довуд», «Жомеъ ат-Термизий», «Сухан ан- Нисойй», «Саҳиҳ Ибн Можа».

ТАФСИР ИЛМИ. Ислом дини турли тилларда сўзлашувчи халқлар ўртасида кенг ёйилган бўлса-да, уни таржима қилиш

тақиқланган, фақат тафсир қилиш (айнан изоҳлаш) анъанага айланган.

Шарх, изоҳ, бирор матннинг маъносини ечиш *тафсир* дейилади. Диний маънода Қуръон оятларини изоҳлаш ва шу тўғрисида ёзилган китоб. Тафсирда одатда, ҳар бир сура ёки оятнинг қайси ерда нозил бўлгани, сурада нечта оят борлиги ва нималар хусусида гап кетиши, нозил бўлиш сабаблари батафсил ёритилади. Ислом дини тарихида ва кўлёзма фондларимизда форс, турк, урду ва бошқа тилларда бундай тафсирлар жуда кўп. Аммо улардан тўққизтаси—Тафсири Табарий, Тафсири Саолибий, Тафсири Замахшарий, Тафсири Байзовий, Тафсири Фахриддин Розий, Тафсири Жалолайн (икки Жалол)—суннийликда; Тафсири Табарий, Тафсири Ҳиллий, Тафсири Хусайний—шиаликда тан олинган ва кенг тарқалган. Марказий Осиё минтақасида кўпроқ Қуръоннинг татар тилида қилинган тафсирлари тарқалган эди. Сўнгги пайтларда ўзбек тилида яратилган тафсирлардан собиқ муфтий Муҳаммад Содикнинг «Тафсири ҳилол» (–Т., «Мовароуннаҳр», 1991) ни мисол тариқасида келтириш мумкин.

Булардан ташқари Қуръонни Ибн ал-Арабий бошлаб берган сўфиёна талқин қилишлар ҳам учрайди ва уни *таъвил* (мажозий талқин) деб аташади. Бу кўпроқ шиа йўналиши ва тасаввув тариқатларида тарқалган.

Ҳозирда тафсирларда Қуръони карим оятлари матни транслитерацияда берилади. Сўнг оятнинг таржимаси ҳамда тафсир шарти ёзилади. Лозим бўлган ўринларда тарихий қиссалар келтирилади. Бир сўз билан айтганда, ўқувчи учун қулай ва тушунарли қилиб тафсир этилади. Тафсир этиш турли муносабат билан ёзилган мақолалар таркибида далилловчи ҳужжат тарзида ҳам учрайди.

Қуръоннинг ёзма китоб тарзида юзага келиши араб манбаларининг хатта тушиш жараёнини бошлаб берди. Жоҳилия давридан қолган кўпгина адабий мерос ёзма шаклга кирди. Бунда Қутайбанинг хизматлари катта бўлди. Бу манбаларни яратиш соҳасидагина эмас, Уларни тартибга солиш, сақлаш, қадрлаш ишлари ҳам анча жадаллашди. Бу диний манбалар

кетидан дунёвий билимларни ўзида жам этган манбалар ўз кадрини қайта топа борди. Йирик шаҳарларда диний-дунёвий билимлар хазиналарига эътибор кучайди.

Халифаликнинг Ўрта Осиёда вилоятларга қарашли бир қанча шаҳарлардаги саройларда ўқимишли ҳукмдорлар ҳомийлигида бой кутубхоналар барпо этилди. Сомонийлар давлатининг пойтахти бўлган Бухорода кўп кутубхоналар ва китоб бозорларнинг бўлиши илмий-дунёвий билимларнинг ёйилишига имкон беради. Жумладан, Абу Али ибн Сино, файласуф Абу Наср Форобийнинг ўзига зарур бўлган асарини Бухоро бозоридаги китоб дўконидан топганлиги ҳақидаги хабари сақланиб қолган. Бу асарда, унинг ёзишича, юнон олими Арастуниинг қарашлари шарҳлаб берилган эди.

Илгари саройлар ва мадрасаларда сақланиб келган қўлёзмалар бу даврда аста секин кутубхоналарда тўплана бошлади. Айни вақтда қўлёзмаларни хилларга ажратиш усуллари ишлаб чиқилди. Бу иш IX—X асрларга келиб анча юқори савияга кўтарилди.

***

Саволлар:

- * Қуръон тахминан қайси йиллардан ҳаракатлар қўйиб кўчириладиган бўлди?
- * Қуръон китоб ҳолига келиши манбашуносликда қандай ўзгаришларга сабаб бўлди?
- * Ўадисларнинг йиғиб китоб ҳолига келтирилишини манбашунослик ва матншуносликда қандай баҳолаш мумкин?
- * Қуйидаги таянч сўз ва ибораларни изоҳланг: <сура, оят, ҳофиз, «ҳаракатлар», муҳаддислик, тафсир, таъвил>

ТЎҚҚИЗИНЧИ МАВУ

Адабиётшуносликка оид қадимий манбалар

Адабиёт: С а о л и б и й. «Ятимат уд-дахр»—Абдуллаев И. Поэзия на арабском языке в Средней Азии и Хорасане X—начала XI

вв. –Т., Фан, 1984; А в ф и й нинг «Лубоб ул-албоб» асари (Низомиддинов китобида); Шайх Ахмад Т а р о з и й нинг «Фунуни болоға», А т о у л л о х Х у с а й н и й нинг «Бадойиъ ус-санойиъ» асарлари. –Т., 1981.

Дарсинг мазмуни: илмий асарлар, тазкира ва баёзлар, манокіб ва ҳолотлар, манбашуносликка оид маълумотлар излаш.

***

Бадий адабиётнинг тараққий этиши ўз навбатида тилшунослик ва адабиётшуносликка оид асарларининг вужудга келишига сабаб бўлди. Адабий ёдгорликларни тўплаш, уларни китобат қилиш, шарҳлар битиш ва луғатлар тузиш, сўз санъати тажрибаларини ўрганиш, умумлаштириш илмий маърифий аҳамиятга эга бўлбигина қолмай, балки адабиётнинг амалиёти учун ҳам, адабиёт аҳллари ва китобхонлар учун ҳам катта аҳамиятга эга эди.

«Девону луғатит-турк»ни туркийда илми адабга оид бундай асарларнинг дастлабкиларидан бири дейиш мумкин. Туркий тиллар *изоҳли луғати* бўлган бу асар араб тилида ёзилган бўлиб, адабий манба сифатида 300га яқин туркий шеърини парча ва жуда кўп мақол ҳамда ҳикматли сўзларни ўз ичига олган. Асар ундаги сўзларнинг тилимизда қайси пайтлардан бошлаб қўлланилиб келишини кўрсатувчи манба бўлиб ҳам ҳисобланади. Маҳмуд Кошғарий «Алп Эртўнга» (Афросиёб), Искандар ва бошқалар ҳақида халқ орасида мавжуд бўлган айрим афсона ва ривоятларни ҳам баён қилади. Шу билан бирга, муаллиф йўл-йўлакай бўлса ҳам, баъзи адабий жанрлар ҳақида, вазн, истиора, ўхшатиш ва бошқа назарий тушунчалар ҳақида маълумот беради. Бу бирмунча содда тарзда бўлса ҳам, ўша даврларда адабиёт назариясига доир айрим масалаларнинг илмий асосда ўрганилгани ва маълум қоидалар яратилганини кўрсатади.

Бу асарда айрим парчаларнинг тили ва услубига қараб улар олинган асарларнинг яратилиш даврларини фараз қилиш ҳам мумкин. Кўпгина адабий парчаларда қабилаларнинг жуда

қадимги патриархал ҳаёти, ибтидоий жамоа қолдиқлари, табиат ҳодисаларига нисбатан содда қараш ифодаланган ҳамда уларда ислом дини ақидаларининг изи кўринмайди, арабча сўзлар ишлатилмайди.

IX асрда вужудга кела бошлаган *тазкирачилик* ҳам ўзига хос тараққиёт босқичларини босиб ўтди. Қўлёзма китобларнинг кўпайтириш имкони чекланганлиги туфайли адабиёт ихлосмандлари турли шеърларни, асарларни дафтарларга кўчириб олиб кичик-кичик тўпламлар тузар эдилар. Машҳур ёзувчиларнинг асарларидан намуна сифатида тузилган бундай илк тўпламларда биографик маълумот у ёқда турсин, кўпинча, шоирнинг номи ҳам қайд этилмас эди. Лекин вақт ўтиши билан тўпламларга ёзувчилар ва адабий намуналар кўпроқ кириб боради ва натижада муаллифлар ҳаёти ва фаолияти ҳамда асарлари ҳақида маълумотлар бериш зарурати юзага келади. Шу тахлит вужудга келган тўпламлар илк тазкиралар эди.

Яқин ва Ўрта Шарқ адабиётшунослигида тазкиранависликни Саолибий (вф.т. 1037) бошлаб берган (бу ҳақида 1-мавзуга қаранг).

Бу даврда бадий адабиётда эришилган катта муваффақиятлар замирида адабиётшунослик ҳам маълум ютуқларни қўлга киритди. Буюк ёзувчиларнинг асарларини тўплаш, қайта китобат қилиш ишлари кучайди. Жумладан, Бойсунқур даврида (XV аср) Шохноманинг чоғиштира матни тузилиб, Хусрав Деҳлавийнинг лирик асарлари девон шаклини олди. Навоий асарлари асосида «Бадойи ул-луғат» китоби вужудга келди. Аруз вазни, қофия, муаммо жанри, бадий санъатлар ва бошқалар ҳақида бир қанча *адабий рисола*лар пайдо бўлди. Сайбакнинг арузга доир икки рисоласи, Сайфи Бухорийнинг «Аруз», «Радойиф ул-ашъор» рисолалари, Камолиддин Хусайннинг муаммо ҳақидаги рисоласи, Жомийнинг муаммо ва қофия юзасидан яратган рисолалари, Навоийнинг «Мезон ул-авзон», «Мажолис ун-нафоис» ва «Рисолаи муаммо» асарлари, Бобурнинг вазн ва қофияга доир «Муфассал» асари, Ҳилолийнинг «Рисолаи қофия»си ва

бошқалар шулар жумласидандир. Улар орасида ҳатто турли асарларга ёзилган *муқаддима* ёки *дебочаларда* ҳам кутилмаганда манбашунос учун қимматли маълумотлар чиқиб қолиши мумкин. Бевосита адабиётшуносликка оид асарлардан ташқари, адабиёт тарихи ва назариясига доир маълумот ва фикр мулоҳазалар бадиий асарларда (айниқса, Навоий ва Жомий асарларида) тарих китоблари ва мемуларда (Восифийнинг «Бадойи ул-вақое», Бобурнинг «Бобурнома»си ва бошқаларда) ҳам ўз ифодасини топади. Буларнинг барчаси, шубҳасиз, адабиётшуносликнинг раванқ топишига катта ҳисса қўшган ва ўз даври адабиёти ҳамда кейинги босқичлар адабиёти тараққиёти учун маълум дастуруламал бўлиб хизмат қилган эди. Бироқ бу даврнинг адабиётшунослиги адабий жараёнининг айрим масалаларидангина баҳс қиларди. Аммо бу нуқсонларига қарамай, адабиёт тарихи ва сўз санъатининг айрим назарий масалаларини ўрганишда ўзининг маълум қимматини ҳамон сақлаб келмоқда. Айниқса уларнинг бизни қизиқтирган манбалар ҳақида маълумотлар бериши мумкинлиги ниҳоятда муҳим.

***

Саволлар:

- * «Девону луғатит-турк»ни нимаси билан адабиётшуносликка оид манба дейиш мумкин?
- * Тазкираларда манбашуносликка оид қандай маълумотлар топиш мумкин?
- * Аруз вазнига оид қандай манбаларни тавсия эта оласиз?
- * Қуйидаги таянч сўз ва ибораларни изоҳланг: <изоҳли луғат, тазкира, адабий рисоалар>

ЎНИНЧИ МАВУ

Марказий Осиёда қоғоз ишлаб чиқариш ва китоб яратиш тарихи

Адабиёт: Саолибий. «Ятимат уд-даҳр»—Абдуллаев И. Поэзия на арабском языке в Средней Азии и Хорасане X—начала XI вв. —Т., Фан, 1984; А в ф и й нинг «Лубоб ул-албоб» асари (Низомиддинов китобида); Шайх Ахмад Т а р о з и й нинг «Фунуни балоға», А т о у л л о ҳ Ҳ у с а й н и й нинг «Бадойиъ ус-санойиъ» асарлари. —Т., 1981; Ҳ а б и б у л л а е в Н. Ўрта Осиёда қоғоз ишлаб чиқариш тарихидан. —Т., 1992; Р у с т а м о в М. Ўзбек китоби. —Т., 1968; Ўзбекистон тарихи, 6-синф, —Т., 1994, 270—272-б.

Дарснинг мазмуни: Китобат; хаттотлик, наққошлик санъати. Ҳирот Самарқанд, Бухоро хаттотлик мактаблари.

***

Манбаларнинг гувоҳлик беришича, қоғоз дунё бўйича милоднинг II асрида Хитойда кашф этилган. У ўсимлик танасидан ҳосил қилинган қипиққан тайёрланган бўтқани юпқа қилиб ёйиб қуритиш йўли билан ҳосил қилинган. VI асрлардан бошлаб бу усулда қоғоз ишлаб чиқариш Осиёнинг бошқа мамлакатларига, шу жумладан, Марказий Осиёнинг йирик шаҳарларига ҳам ёйилди. Шубҳасиз, тез орада, ёзув ашёси сифатида ишлатилиб келинган тери, пергамент ва папирусларни касодга учратди.

XV асрга келиб *Самарқанд*, *Бухоро* шаҳарлари замонанинг қоғоз ишлаб чиқарувчи энг йирик марказлари даражасига кўтарилди. Бу ерлардаги усталар ишлаган қоғоз жуда катта шуҳрат қозонган. Уларнинг қоғозлари бошқа жойларниқидан пишиқ ва силлиқ саналар эди. Темурийларнинг иккинчи пойтахти Ҳиротдаги қоғоз жувози ҳам машҳур бўлган (қ.: «Бобурнома»). Бу пайтлар бундай жувозларда икки турли қоғоз ишлаб чиқарилган.

Биринчиси, *халис ипак лослардан* тайёрланган бўлиб, жуда пишиқ ва чиройли, тоза ва силлиқлиги билан ажралиб туради.

Иккинчи хили *ипак билан каноп толасининг* тенг нисбатдаги аралашмасидан тайёрланган (қоғози ним катоний) қоришма керакли қалинликда қуйилиб, соя жойда қуритилган. Ҳар иккала томонидан бугдой унидан қилинган аталасимон елим (крахмал, охор) юпқа қилиб суркаб, яна қуритилган. Сўнг

ақиқдан қилинган тиш ёки чиғаноқ (*муҳра*) билан пардозланган. Бу қоғоз яхши охор берилган бўлиб, ялтироқ, пишиқ ва салмоқли бўлиб чиққан. У Ўрта Осиёнинг барча шаҳарларида XX асрларгача «охор муҳрали қоғоз» номи билан машҳур бўлган ва ишлатилиб келинган. Бундай қоғоз хаттот хато қилиб қўйса, ўша жойни юмшоқ *булут* билан ювиб қуритгач, бир оз крахмал суркаб, қуриганидан кейин, қайта ёзиш имконини беради.

Китобат учун махсус ёзув ашёлари зарур бўлган: сиёх, қора қамиш қалам, *мистор* (транспорант), қаламтарош (қалам учини чиқариб туриш учун), *қаламқати* (қаламнинг учини кесиш учун тайёрланган махсус суяк пластина). Ёзув қуролларининг саранжом туриш учун қаламдон.

Китоб яратиш жуда оғир ва мураккаб жараён бўлиб, бир неча хил мутахассисларнинг меҳнат фаолияти ва малалкаси билан боғлиқ бўлган. Бу жараёнда қоғозрез (қоғоз қуювчи), хаттот, мусаввир, лаввоҳ (лавҳа чизувчи), саҳҳоф (муқовачи), иштирок этган. Кўпинча хаттот қўчириладиган асарнинг ҳажми, характери ва бўлажак китоб саҳифаларининг андозасига қараб қоғозрезга қоғоз буюрат эди.

Хатот қўлёзмани қўчиришга киришишдан аввал варақдаги сатрлар қанча бўлиши кераклигини ва улар қандай—тўғри чизик биланми, параллел чизик биланми, қиялатибми, қандай ёзилишини белгилаб олади. Шунга қараб варақнинг ҳажмига лойиқ мистар тайёрлайди ва матнни қўчиради. У нақш ва расмлар учун мусаввирга ўрин қлдиради. Мусаввир тасвирларни хат қўчирилгандан кейин туширади.

Шундан кейин ишни лаввоҳ давом эттиради. У саҳифаларга нафис рамка (*жадвал*)лар ишлайди. Турли ранглар билан зийнат беради. Лозим бўлса, керакли ўринларга олтин ёки кумуш суви юргизади. Ниҳоят қўлёзма саҳҳоф қўлига ўтиб, пишиқ ва нафис муқова билан қўлёзмани китоб ҳолига келтиради. Бу ишларнинг барчаси маълум тартиб билан бажарила боради.

Қўлда қўчирилган ҳар қандай китоб ҳам китобхонларнинг талабига жавоб беравермаган. Китоб ўз мазмунидан ташқари шакли ва безатилиши билан ҳам китобхонга манзур бўлиши,

унинг диди ва талабига жавоб бериши, маълум эстетик завқ бағишлаши керак. Бинобарин, бир асарни кўчириб китоб ҳолига келтириш — китобат санъати номи билан санъатнинг бир турига айлангани ҳам бежиз эмас. Турли даврларда ва турли жойларда яшаган бундай уста-санъаткорларнинг ўз усули ва услуби бўлиб, бу анъаналар устоздан шогирдга ўтиб, давом этиб бораверган. Самарқанд ва Бухоро шаҳарлари ўрта асрларда бу борада ўзига хос мактаб яратганлар. XV аср китобларни безашда инсон сурати ишлатишга тўсқинликлар бўлиб тургани ҳолда ўйротда бу ишга айб деб қарамаганлар.

Хуросондаги Ҳирот китобат ва миниатюра мактабини алоҳида таъкидламоқ керак.

***

Саволлар:

* Хаттотнинг матни хатга тушириш жараёнини тасвираб беринг.

* Тайёр бўлган матннинг китоб бўлиб шаклланиш жараёни қандай кечади?

* Китобат ва миниатюра мактабларидаги фарқлар нималарда кўзга ташланади?

* Қуйидаги таянч сўз ва ибораларни изоҳланг: <китобат, қоғозрез, хаттот, мусаввир, лаввоҳ, саҳҳоф, қоғози ним катоний, оҳор муҳрали қоғоз, >.

ЎН БИРИНЧИ МАВУ

Қўлёзмалар фонди

Адабиёт: М у н и р о в Қ. Шарқ қўлёзмалари, —Т., 1962; Қ а ю м о в А. Ўзбек адабий манбашунослиги.—«Ўзбек тили ва адабиёти» ж-ли, 1987/5.

Дарсинг мазмуни: Қадимий Шарқ мамлакатларида китоб йиғиш анъаналари. Ўрта аср китоб хазиналари. Тошкентда қўлёзмалар фондининг ташкил этилиши.

Милоддан аввалги VII аср ўрталаридаёқ Шарқдаги кўпгина мамлакатлар подшоҳлари саройларида давлат хазинаси билан бир жойда сопол ва пергаментдан иборат хужжатлар тўпламлари сақланган. Қадимги Мисрда, ибодатхоналарда қоҳинларга хизмат қилувчи китоб фондлари кўп бўлган.

Юнонистонда биринчи йирик кутубхонани (милоддан ав. IV асрда) Аристотель ташкил этган. Қадимги давр кутубхоналаридан энг машҳури Александрия (Искандария) кутубхонасидир.

Тарихий манбаларга қараганда, Марказий Осиёнинг кўпгина давлатларида, хусусан, Сўғдиёнада, Хоразмда учинчи асрлардаёқ анчагина бой кутубхоналар бўлган. Лекин улар араблар итёлоси (VII—IX аср) натижасида талон-тарож этилган. Ислом давлатларида китоб йиғиш анъаналарининг кейинчалик қанчалар яхши йўлга қўйилганлигини Марокашда 1146 йилда қурилган Кутубия масжидининг бой кутубхонаси ҳам кўрсатиб турибди.

Муҳаммад Хоразмий, Фарғоний, Фаробий, Беруний, Ибн Сино, Маҳмуд Кошғарий, Мирзо Улуғбек, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий каби улуғ сиймолар замоналарининг бой кутубхоналаридан фойдаланганлари, китоблар тўплаш ишларига ҳомийлик қилганлари маълум. Хусусан, Бухоро, Хива, Самарқанд каби шаҳарларда хон саройларида, мадрасаларда кўплаб нодир қўлёзмалар сақланган машҳур кутубхоналар бўлган. Бу кутубхоналарнинг кўпи фақат кутубхона вазифасини ўтаб қолмаган, балки уларда китоб тайёрлашнинг барча жараёнлари амалга оширилган <қ.: ЎзСЭ, «Нашриёт иши» мақоласи>. Лекин ўзаро урушлар натижасида кўп кутубхоналар талон-тарож қилинган, ноёб китоблар ёқиб юборилган.

Республикамиз ҳудудида XIX асрнинг 70 йилларига келиб мадраса ва масжид кутубхоналаридан ташқари *давлат кутубхонаси* ҳам ташкил қилинди. (Навоий номли кутубхона

тарихи шундан бошланади.) В.Л. Вяткин³ ташаббуси билан Самарқандда *халқ кутубхонаси* ва Мирзо Улуғбек мадрасасида мусулмон кутубхонаси очилди. Унда турк, араб, форс ва бошқа тиллардаги китоблар, газета ва журналлар тўпланган. Октябр тўнтариши арафасида Туркистонда 14 та кутубхона давлат тасарруфида бўлган. Тошкентдаги «Турон» кутубхонаси ҳам инқилоб арафасида жадидлар томонидан очилган.

Булар орасида 1870 йилда ташкил этилган давлат кутубхонаси қошида Шарқ қўлёзмалари бўлими мавжуд бўлган. Унда 1889 йилда 87 жилд 1895 йилда 90 дан ортиқ жилд қўлёзма мавжуд эди. Инқилобдан кейин бу бўлимда қўлёзмалар сони тез кўпая борди. Бу асосан, ўзбек, араб, форс, тожик, урду, пушту, озар, турк, татар, туркман ва бошқа шарқ халқлари тилида битилган қўлёзма китоблар эди. Бу қўлёзмалар ўрта аср фаннинг ҳамма тармоқларига—тарих, адабиёт, фалсафа, ҳуқуқ, фалакӣёт, физика, кимё, табобат, тил, фармокология, география, мусика, қишлоқ хўжалиги, тасвирий санъат ва бошқа соҳаларга доир асарларни ўз ичига олади. Бу қўлёзма китоб хазинаси Ўз ФА ШИ қўлёзмалар фондига асос бўлди.

Қўлёзмаларни илмий ўрганишни ривожлантириш мақсадида 1944 йили Республика Давлат кутубхонасининг Шарқ бўлими негизида Шарқ қўлёзмаларини ўрганиш институти тузилди. 1950 йилдан бу институт Шарқшунослик институти деб атала бошлади. Ўша пайтда Шарқшунослик институти фондида 40.000 га яқин алоҳида асарларни ўзида жамлаган 20 мингдан ортиқ қўлёзма асарлари тўпламлари мавжуд бўлган. Улардан бирқанчаси *муаллиф дастхати* ёки муаллиф ҳаётлик чоғида кўчирилган нусхалардир <қ.: СВР, 1952—75 йиллар, 11 томлик>.

1940 йилда Тошкентда адабиёт музейи очилди. 1944 йилдан бу музей Ўз ФА ТАИнинг бир бўлими бўлиб ҳисобланди

---

³ Вяткин Владимир Лаврентьевич (1869—1932)— Афросиёбда қазилар ишлари олиб борган (1905—31 йиллар), Улуғбек расадхонасини тошган (1908—1914) археолог олим.

(1968 йилгача). 1968—78 йиллар орасида у Ўз ФАнинг мустақил бир ташкилоти сифатида ишлади. 1970 йили шу музей негизида Ўз ФА Қўлёзмалар институти ташкил қилинди ва бошқа ерлардаги қўлёзмаларнинг бир қисми шу институт фондига ўтиб кетди. Бу оради фонд тинмай бойиб борди. 1981 йил маълумотларига кўра, бу фондда 24 мингдан ортиқ қўлёзма ва тошбосма китоблар сақланган. Бу фонд ва институт 1998 йил сентябр ойидан Ўз ФАШИ фонди ва институтига қўшилиб кетди.

Республикамизда ҳозир қўлёзмаларнинг асосий қисми Ўз ФА ШИ қўлёзмалар фондида сақланади. Улар ўзининг қадимийлиги билан минг йиллик даврни ўз ичига олади. Энг қадимги қўлёзма китоблар орасида Ибн Саломнинг (вф. 837) «Ғаройиб ул-ҳадис» асари ҳам бор. Бу асар ярим қуфий ярим насх хати билан 344/955 йилда қўчирилган. (Ислом минтақасида Х асргача китоблар қуфий ёзувда битилгани Х асрдан насх хатига ўтилганини эсланг). Фондларимиздаги қўлёзмаларнинг энг янгиси XX аср бошларида ёзилган.

1943 йил 20 октябрда Тошкентда йиғилган мусулмонлар вакиллари курултойти Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний бошқармасини таъсис этди. Бошқарма мусулмонлар ўртасидаги диний ишларни бошқариб туриш, фатволар бериш, масжидларга имом-ҳатиблар тавсия этиш, диний ходимлар тайёрлаш билан шуғулланди. Шулар билан бир қаторда, бошқарма қошида кутубхона ташкил қилиниб, у ерда ҳам диний, дунёвий қўлёзма китоблар йиғила бошлади. Бу ерда қўлёзма китобларга картотека қилиб қўйилган. Бироқ фонднинг тавсифий каталоги эълон қилинмаган.

Вилоятлардаги музейларда ҳам бирмунча қўлёзмалар фондлари мавжуд:

- А. Икромов номидаги Самарқанд Давлат тарих ва нафис санъат тарихи музейи фонди;
- СамДУ фундаментал кутубхонаси;
- Бухоро санъат музейи ва ҳ.к.

Бу фондларда шарқ адабиёти ва тарихида шуҳрат қозонган адиблар Ибн Сино, Замахшарий, Маҳмуд Кошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Рабғузӣ, Рудакий, Фирдавсий, Низомий, Амир Хусрав, Ҳофиз, Саъдий, Жомий, Аттор, Румий, Умар Хайём, Фузулий, Бедил каби классикларнинг қўлёзма девонлари, «Хамса»лари ва бошқа асарлари сақланади.

Б. Аҳмедовнинг (4.01.96 ТошДШИдаги маърузасида берган) маълумотига қараганда, республикамизнинг 10 та йирик қўлёзма фондида 200 минг қўлёзма сақланади.

***

Саволлар:

* Минтақамизда энг қадимги қўлёзмалар хазиналари қачон вужудга келган?

* Ўз ФА ШИ Қўлёзмалар фондининг тарихий йўлини гапириб беринг.

* Республикамизда яна қандай қўлёзмалар фонди бор?

* Қуйидаги таянч сўз ва ибораларни изоҳланг: <давлат кутубхонаси, халқ кутубхонаси, қўлёзмалар фонди>

ЎН ИККИНЧИ МАВУ

Фонд устида ишлаш

Адабиёт: Собрание восточных рукописей АН Уз ССР, 11 томов. –Т., 1952—1975 (каталог); Қаюмов А, Ўзбек адабий манбашунослиги. «Ўзбек тили ва адабиёти» ж-ли, 1987, 5-сон;

Дарснинг мазмуни: Фондларда фаолият турлари. Какалоглар тузиш. Илмий изланишлар олиб бориш.

***

Ҳар қандай тадқиқот, аввало, манба излашдан бошланади. Бу манбаларни қидириб топиш, ўрганиш ва қўллашнинг назарияси ҳамда амалий усуллари билиш манба излашдаги энг яқин йўлни кафолатлайди. Шу боис қўлёзмалар фондида қўлёзмаларни илмий ёзиб олиш, тавсифлаш ва каталоглаштиришнинг соҳа тадқиқотчилари учун аҳамияти жуда каттадир.

Фондларда фаолият кўрсатадиган соҳа мутахассислари қуйидаги ишлар билан шуғулланадилар:

—у ерда тўпланган меросни намунали сақлаш;

—қўлёзмаларни дастлабки кўриб чиқиш, илмий ёзиб олиш, илмий тавсифини тузиб, каталоглаштириш, *каталог мажмуалари* тарзида чоп этириш;

—шарқ қўлёзмаларига хос бўлган китобат санъати, миниатюра санъати ва ҳуснихат тарихини тадқиқ қилиш;

—ўзбек халқ китобларининг қўлёзмаларини тадқиқ этиш;

—энг ишончли қўлёзмалар асосида ҳар бир шоир ва ёзувчи меросининг танқидий матнларини тузиш (матншунослик тадқиқоти);

—алоҳида илмий аҳамиятга ва бадиий қийматга эга бўлган қўлёзмаларнинг факсимил нашрини тайёрлаш.

—ўзбек адабиёти, илм-фани, қўлёзма манбалари захирасини қўшни мамлакатлар ва жаҳон кутубхоналаридан нусха олиб бойитиш;

Каталог—юнонча рўйхат маъносидаги сўздан олинган бўлиб, зарур манбани топишда қулайлик туғдириш учун маълум тартиб асосида тузилади. *Картотека каталоглар* китоб фондларида карточкалар ҳолида маълум тартибдаги тортма яшиқларда сақланади. Қўлёзма каталогларига алифбо тартибида, муаллиф номи ёки асар (китоб) номи бош ҳарфи орқали кириб борилади. Каталоглаштириш иши ҳамма ерда маълум даражада барқарорлашган бир хил шаклда (жузъий фарқлар билан) ташкил этилганлиги улардан фойдаланишни осонлаштиради. Каталогдан топилган қўлёзма у ердаги *тартиб рақами*, китоб номи, муаллифи, кўчирилган йили ва ҳ.к.лар ёзиб оlinиб, фонд учун масъул ходимга буюртма берилади ва ўша ердагина фойдаланишга рухсат этилади.

Каталогларнинг иккинчи бир тури ҳам борки, улар китоб шаклида чоп этилган мажмуалардир. *Тавсиф каталоглари* деб юритиладиган бу каталоглар фондда мавжуд бўлган қўлёзмаларни хиллаб берилганлиги билан ажралиб туради ва фойдаланишга жуда қулай. Бундай хиллаш қўлёзмалардаги

асарларнинг қайси даврга мансублиги ёки уларнинг шакли (руҳи) билан боғлиқ бўлиши мумкин. Жумладан: XIV—XV асрлар адабиёти, XVI аср адабиёти тарзида ва ҳ.к. Ёки қўлёзма турларига қараб: тўпламлар, баёзлар, насрий асрлар, нома, тазкира, қисса, тарих кабилар.

Каталог мажмуалари нашрига илова қилинган асар номлари, муаллиф номлари, хаттот номлари ва бошқа кўрсаткичлари борлиги билан ҳам қулайдир. Бундай тавсифларни яратиш фондда фаолият кўрсатаётган соҳа мутахассисларининг биринчи даражали иши ҳисобланади.

Шу пайтгача Республикамиз фондларини акс эттирувчи икки тавсиф каталоги чоп этилган:

* Собрание восточных рукописей. –Т., 1952—1975.

* Каталог фонда Института рукописей АН УзССР. –Т., Фан, 1988—1989.

Булардан ташқари бир неча хусусий (бир муаллифлик) тавсиф каталоглари нашр этилди: Жумладан,

* Ибн Синонинг Шарқшунослик институтида мавжуд асарлари (библиография), –Т., ЎзФА нашриёти, 1955;

* Рукописи произведений Абдурахмана Джами в Собрании Института Востоковедения АН УзССР, –Т., «Наука», 1965;

* Алишер Навоий қўлёзма асарлари каталоги. –Т., «Фан», 1970.

* Алишер Навоий асарларининг тошбосма нашрлари тавсифи (каталог). –Т., 1988.

Фондларда олиб борилаётган бошқа турдаги манбашунослик тадқиқотлари ҳам илмий ахборот, мақола, монография, алоҳида китобчалар тарзида илмий жамоатчилик ҳукмига ҳавола қилинади.

Саволлар:

* Қўлёзма фондларида соҳа мутахассислари қандай ишлар билан шуғулланадилар?

* «Собрание восточных рукописей» тавсиф каталоги жилдларининг қисқача тавсифини беринг.

* Ўз ФА ҚИ Қўлёзмалари каталоги Ўз ФА ШИ нинг СВР каталогидан қайси жиҳатлари билан фарқ қилади?

* Қуйидаги таянч сўз ва ибораларни изоҳланг: < картотека каталоглар, тавсиф каталоглари >

ЎН УЧИНЧИ МАВҒУ

Қўлёзмаларни тавсифлаш

Адабиёт: Акимов О.Ф. Археография и кодикология.—Материалы всесоюзного рабочего совещания по проблемам восточной археографии. Ленинград, 1-4 марта 1988 года. —М., 1990, стр. 5-9; Геюмов Н. Дж. Актуальные вопросы каталогизации восточных рукописей на современном этапе. —Материалы всесоюзного рабочего совещания по проблемам восточной археографии. Ленинград, 1-4 марта 1988 года —М.,1990, стр. 67-73.

Дарсининг мазмуни: Қўлёзмаларни тавсифлашнинг турли фондлардаги принциплари. Ягона принципнинг давр талаби экани.

***

Дунёнинг кўпгина кутубхоналари, музейлари, масжидлар, мадрасалар ва шахсий кутубхоналардаги мавжуд қўлёзмаларни илмий муомалага киритишнинг дастлабки босқичи уларнинг тавсифи берилган феҳрест (каталог)лари тузиш ва улардан мутахассисларни хабардор қилишдир. Шунга кўра, қўлёзмаларини тавсифлаш ва каталоглаштириш қўлёзма фондларида амалий манбашунослик фаолиятнинг кенг тарқалган турига айланган.

Маркизий Осиёда, жумладан Ўзбекистонда ҳам бир қанча қўлёзма фондлари мавжуд бўлиб, уларнинг баъзиларидагина (ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти) тавсифлаш ва каталоглаштириш ишлари бирмунча жадал олиб борилмоқда. Соҳа мутахассисларининг тан олишича, уларда ҳам ҳозирги кунгача қўлёзмаларнинг атиги 30 фойизигина тавсифланган холос. Бошқа қўлёзма хазиналарида

эса, мавжуд қўлёзмаларнинг тўла бўлмаган рўйхати, картотека карточкалари тузиб қўя қолинган.

Қўлёзмаларни тавсифлаш жаҳон андозаларига мослаштирилган ҳолда олиб борилиши керак. Қўлёзмани тавсифлаш учун у ҳақида талаб этиладиган маълумотларни иложи борича тўлиқ беришга ҳаракат қилинади, токи тавсифни ўқиган тадқиқотчи учун саволга ўрин қолмасин. Бунинг учун тавсиф этувчи ўзи аниқлай олмаган фактларни ҳам аниқланмаганини тавсифда кўрсатиши керак.

Қўлёзмаларни тавсифлаш **қисқача тавсиф, тўлиқ тавсиф ва монографик тавсиф** тарзида амалга оширилади⁴.

Қўлёзмалар тавсифи берилган каталоглар **алфавитли каталог, мавзу каталоги, инвентарь рақамлар тартибига асосланган каталог, бирор муаллифнинг асарлари каталоги** шаклида бўлади.

Тавсифлаш жараёнига қўйиладиган тахминий т а л а б л а р қуйидагилар:

–қўлёзмаларга дастлабки ишлов берилиб, инвентар дафтарга қайд этилади ва уларга махсус рақам берилади;

–манба номи, ёзилган ва қўчирилган вақти; асар муаллифи, қўчирувчи хаттотларни аниқланади;

–улар қайд этилиши лозим бўлган маълумотлар билан тўлдирилган картотекали карточкаларга киритилади;

–қоғоз тури, хат тури, варақлар ўлчами, варақдаги сатрлар сони, пойгирлар, муқова ва унинг безаклари ҳамда бошқа палеографик хусусиятлар кўрсатилади ҳамда белгиланган тартибда қайд этилади;

–монографик тавсифлар учун каталогларнинг илмий аппарати (шахслар кўрсаткичи, жой номлари кўрсаткичи, асарлар номига тузилган кўрсаткич, муаллиф номларига тузилган кўрсаткич ва бошқалар) тузилади.

---

⁴ Бу ҳақда тўлиқроқ маълумотни «қўлёзмаларни тавсифлаш» курсида ўтилиши назарда тутилган.

Турли давр ёзма манбалари учун хос бўлган ташқи белгилар юзасидан аннотация тузилади. “Абжад” ва “тарихлар”, йил ҳисоби бўйича фактлар мавжудлиги аниқланади. Муайян манба юзасидан қўшимча маълумотлар топишнинг тахминий манбалари белгиланади. *Колофонсиз кўчирилган* қўлёзмаларнинг кўчирилиши тарихини белгилашда илмда қўлланилиб келинган усулга мувофиқ қоғоз хили, хат услуби, формати, безак йўллари ва бошқаларни қиёсий ўрганиш зарур бўлади.

Қўлёзмаларни тавсифлаш принциплари турли илмий гуруҳ ва фондларда бир-бирларидан бирмунча *фарқ қилиши* мумкин. Бу, албатта, мазкур соҳа мутахассисларининг изланишда эканини, соҳа эса тинмай ривожланиб бораётганини кўрсатади. Жумладан, каталог маълумотларини компьютерлаштириш талабнинг ҳар бир бандини бир хилликка келтиришни тақозо этади. Маълумотларни «Интернет» ахборот тизимига киритишни бусиз тасаввур қилиб бўлмайди.

***

Саволлар:

- * Қўлёзмаларни тавсифлаш принциплари турли илмий гуруҳ ва фондларда бир хилда эмаслиги нимани кўрсатади?
- * Колофонсиз кўчирилган қўлёзмаларнинг кўчирилиши тарихини белгилашда илмда қандай усул қўлланилади?
- * Тавсифлаш жараёнига қандай талаблар қўйилади?
- * Қуйидаги таянч сўз ва ибораларни изоҳланг: <қисқача тавсиф, тўлиқ тавсиф ва монографик тавсиф; алфавитли каталог, мавзу каталоги, инвентарь рақамлар тартибига асосланган каталог, бирор муаллифнинг асарлари каталоги>

ЎН ТЎРТИНЧИ МАВУ

Қўлёзмалар фондини бойитиш

Адабиёт: М у н и р о в Қ. Шарқ қўлёзмалари. –Т., 1962.

Дарсинг мазмуни: Фондга нодир қўлёзмалар жалб этиш усуллари. Бошқа фонд қўлёзмаларидан нусхалар келтириш.

Кўлёзма фондлари қадимда фақат сарой ва йирик мадрасалар доирасида мавжуд бўлганлиги маълум. Шунга кўра, илму маърифатга давлат томонидан эътибор берилган замонлардагина китоб хазиналари шиддат билан кўпайган. Танглик замонларида бу соҳада турғунлик ёки камайиш ҳоллари юз берган.

Марказий Осиёда, Ҳирот, Бухоро, Хива, Самарқанд кутубхоналари ишлаб тургани маълум. Улар кўлёзма китобларни йиғиш ва сақлаш билан бир қаторда улардан нусха кўчириш, уларга чиройли миниатюралар чизиш, муқовалаш ишлари билан ҳам шуғулланганлар.

Бу хазиналар муаллифлар ёзиб келиб тортиқ қилган, ҳукмдорлар ёки амалдорлар буюртмасига кўра ёзилган, таржима қилинган ёки кўпайтирилган китоблар ҳисобига ҳам бойиб борган.

Темурий шаҳзодалардан Шохрухнинг учинчи ўғли Бойсунқур Мирзо саройда худди шу турдаги фаолият олиб боргани маълум. Отаси ҳузурида вазирлик лавозимидан фойдаланиб, Ҳиротда катта кутубхона ташкил қилган. У замонасининг машҳур хаттотларини, наққош, мусаввир, саҳҳоф, заркорларни бу ишга жалб қилиб, гуруҳ ташкил этгани тарихчилар маълумотларида учрайди. Улар китоб яратиш учун нусхалар танлаб, уларни чоғиштириб, ишончли янги нусхалар яратганлар.

Шўролар даврида кўлёзма хазиналарини бойитиш учун аҳолидан китоблар сотиб олина бошланди. Бунинг учун махсус *фонд комиссияси* тузилиб, бу комиссия уларнинг қийматини ва нархини белгилаш билан шуғулланган. Бунда яқка, ёлғиз китобларни эмас, бутун бошли кутубхоналарни ҳам сотиб олинган ҳоллари бўлди. Бухоронинг охириги қозикалони Шарифжон маҳдум ва В.И. Вяткинларнинг кутубхоналари сотиб олинди.

Ўзбекистон Министрлар Совети фармони билан Республиканинг бошқа вилоятларида мавжуд кўлёмалар Навоий кутубхонаси Шарқ бўлимига тўплана бошлади.

Натижада, Самарқанддаги Ўзбекистон илмий текшириш институти фонди; (50-йиллар) Бухоро шаҳридаги Ибн Сино номидаги область кутубхонаси қўлёзма фонди, Хоразм область музейи фонди, Қўқон область музейи фонди ва бошқалар Навоий кутубхонасига кўчирилди. Кейин бу қўлёзмалар Шарқшунослик институтига топширилган. Институт ходимлари ҳар йили Республика бўйлаб китоб сотиб олиш бўйича *экспедициялар* уюштиришган. Натижада фондга мингларча қўлёзмалар келиб тушди. Жумладан, Ўз ФА ШИ қўлёзмалар фондида узоқ йиллар китобдорлик қилган устоз Қувомиддин Муниров берган маълумотларга диққат қилайлик:

1950 йил бухоролик Саиджоновдан қўлёзмалар, босма асарлар, ҳужжатлар сотиб олинди. Улар орасида 685/1286 йили битилган «Китоби Синдбод» қўлёзмаси бор эди. Бу китобнинг мукаддимасида ёзилишича, Носириддин Абу Муҳаммад Нух бинни Наср Сомоний (943—954) давригача бу асар паҳлавий тилида бўлиб, форсча нусхаси бўлмаган. Нух бинни Наср бу асарни дарий тилига таржима қилишни буюрган. Шундай қилиб бу асар 950—51 йилларда дарий тилига таржима қилинган. Ундан 200 йиллар кейин ҳукмдор Қилич Тафғочхоннинг топшириғига мувофиқ самарқандлик олим Ҳасан ал-Котиб (1160—61) бу асарни қайта ёзиб чиққан. Бу ишларнинг ҳаммаси маълум даражада ўтмишда китоб хазиналаридаги китоблар сонининг қай тарзда кўпайгани ҳақида тасаввур ҳосил қилишга ёрдам беради.

Фондни бойитишнинг яна бир усули йирик олимларимиз *тақдим этган* ноёб қўлёзмалар ҳисобига бўлган:

Я. Фуломов— Баёнийнинг «Шажараи Хоразмшоҳий» асарини; СССР Медицина ФА профессори В.Н. Терновский ўзининг шахсий кутубхонасида сақланаётган тошбосма нашр китоблардан юзтачасини тақдим этган (улар 300 га яқин асарни ўз ичига олади).

1962 йилга келиб Ўз ФА ШИ фондида *16 минг* жилддан ошиқ қўлёзма бўлиб (бир муқовада бир неча аср бўлишини ҳисобга олинг), собиқ Иттифокда Ленинград қўлёзма фондидан кейин II ўринда турадиган бўлди.

Демак, фондлар қуйидаги йўсинда бойиб борар экан:
—Шахсий архивлар;
—Аҳолидан қўлёзма ва тошбосма китоблар сотиб олиш;
—Янги манба ва нусхаларни излаб топиш;
—Хорижий фондлардан манбалар жалб этиш
(микрофилм ва фотонусхалар);
—Хорижий мамлакатларга илмий сафарлар уюштириш;
—Чет эл каталоглари тўпламларини тадқиқ этиш.

Саволлар:

- * Ўз ФА ШИ фондини бойитишнинг амалий натижаларини гапириб беринг.
- * Хорижий давлат китоб хазиналаридан бирида ноёб қўлёзма кўриб қолдингиз. Уни республика фондига қандай жалб қиласиз?
- * Қуйидаги таянч сўз ва ибораларни изохланг: <китоб экспедициялари, китобни баҳолаш ҳайъати>

ЎН БЕШИНЧИ МАВУ

Манбашунослик тадқиқоти олиб боришнинг илмий мезонлари

Адабиёт: Ҳакимов М. Шарқ қўлёзмаларига доир терминларнинг қисқача изохли луғати. “Адабий мерос” тўплами, 1985 2-сон; Собрание восточных рукописей АН Уз ССР, 11 томов. –Т., 1952—1975 (каталог); Ж у в о н м а р д и е в А. Ҳарфлар рақамларга айланганда. –Т., 1966; Р. Жуманиёзов. «Эски ўзбек ёзуви» –Т., 1989.

Дарснинг мазмуни: Тадқиқот соҳалари; уларга қўйиладиган талаблар. Тадқиқотларда шакл ва мазмун бирлиги. «Абжад» ва тарихлар. Йил ҳисоби.

***

Манбашунослик тадқиқотлари қуйидаги йўналишларда олиб борилиши мумкин:

- * алоҳида манбалар таҳлили бўйича

- * алоҳида масалаларга оид манбалар юзасидан
- * алоҳида соҳаларга оид манбалар юзасидан
- * алоҳида даврларга оид манбалар юзасидан
- * алоҳида кўлёзмалар ёки кўлёзмалар тўпламларининг тавсифи ёки обзори тарзида
- * янги топилган кўлёзма материаллар юзасидан
- * манбаларнинг нашри ёки манбашунослик тадқиқотларига тақризлар

ва ҳ.к.

Манбашунослик тадқиқотлари олиб боришда уларни илмий жиҳатдан тўлақонли бўлишини таъминлаш лозим. Бунинг учун:

- * тадқиқ объектларининг тўла қамраб олинишига;
- * фикрлар баёнида *илмий изчиллик* бўлишига;
- * келтирилган ҳар бир фактнинг манбаси кўрсатилишига;
- * ҳаволаларнинг илмий адабиётларда қабул қилинган тарзда бир хил бўлишига;
- * манбашунослик атамаларининг бир хил бўлишига;
- * чала текширилган фактларнинг чалалиги кўрсатиб ўтилишига

риоя қилиш керак бўлади.

Манбашунослик тадқиқотлари ичидаги унинг шакли ва мазмунига алоқадор айрим деталларга тўхталиб ўтамиз.

Манбашунослик атамалари. XX аср ўзбек манбашунослигида талайгина машҳур олимлар, тадқиқотчилар етишиб чиққан бўлса-да, ҳануз соҳа атамалари изоҳига етарли эътибор берилмай келаётир⁵.

Бу атамаларнинг кўпчилиги ҳатто адабиётшунослик терминларининг изоҳли луғатларига ҳам кирмай қолаверган. Бу олдимизда ҳали қилинмаган ишларнинг қанчалар кўплигини билдиради. Манбашуносликнинг ўзигагина хос айрим атамалари

---

⁵ Бу соҳада манбашунос олим М. Ҳакимовнинг «Адабий меърос» тўпламининг икки сониди берган қисқагина луғати мавжуд.

ҳам борки, уларни кўп ҳолларда рус манбашунослигидан, шунчаки, калёка қилиб кўя қолинган. Тадқиқотларда бундай атамалар қай тарзда олинншидан қатъи назар уларнинг бошдан оёқ бир хил бўлишига эришиш зарур.

Манбанинг номи.—Ўтмиш ёдгорликлари кўпинча турлича номлар билан ҳам аталиши мумкинлиги ҳам назардан қочирмаслик керак. Бунга масалан, Наршахийнинг тарих китоби «Тарихи Наршахий» ва «Тарихи Бухоро»; Яссавий ҳикматлари: «Девони ҳикмат», «Ҳикматлар»; Рабғузий асари: «Қиссас Рабғузий», «Қиссас ул-анбиё», Навоийнинг «Ҳазойин ул-маоний» асари «Чор девон» деб ҳам аталиб келган. Бундай ҳоллар манбашунослик тарихида кўплаб учрайди.

Баъзан манбанинг номи муқова ёки дастлабки саҳифада учрамайдиган қўлёзма китоблар ҳам учраб қолади. Бундай ҳолларда қўлёзманинг дастлабки бир неча саҳифасини ўқиб чиқиш билан муаллифнинг ўз асарини қандай номлагани, **муаллиф номи** фактига дуч келишимиз мумкин. Яна ўрта аср манбаларининг, кўп ҳолларда, ёзилиш тилидан қатъи назар арабча номланиши ҳолига ҳам диққат қилиш керак.

Айрим ҳолларда асар номи, муаллиф номи, китобат қилган котиб, ёзилиш вақти асарнинг колофонида, яъни, сўнгги жумлаларида ўз аксини топган бўлади.

Абжад. Араб ёзувида мавжуд бўлган ҳар бир ҳарф рақам қийматига ҳам эга. Масалан, алиф—1, бе—2, нун—50, те—400, ғайн—1000 сонига баробардир. Ҳарфлар воситаси билан сон тушунчасини ифода этиш абжад ҳисоби дейилади.

Маълум тарихий воқеалар бирор шахснинг туғилган ёки вафоти йили бир асарнинг ёзилган йили кўпинча рақам орқали эмас, абжад ҳисоби асосидаги сўзлар орқали берилган (ва *тарих* :деб аталган).

Абжад—1—2—3—4

Ҳавваз - 5—6—7 (*ҳойи ҳавваз*)

Хутти 8—9—10 (*ҳойи хутти* ва *то*)

Каламан —20, 30, 40, 50

Саъуфас—60, 70, 80, 90 (*айн* ва *сод*)

Қарашат— 100, 200, 300, 400

Саххаз— 500, 600, 700 (*се* ва *зол*)

Зазағ—800, 900, 1000 (*зод* ва *зо*)

Ана шу саккизта сўз ҳаммаси фақат ундошлар билан ифода этилган. Бошқа тиллар учун киритилган *пе*, *чим*, *жим*, *гоф* ҳарфлари абжад тизимида қатнашмайди.

Мисол: ("Маҳбуб ул-қулуб"нинг ёзилган йили).

«Тарихи чу хуш лафзидин ўлди ҳосил»
(«Маҳбуб ул-қулуб»).

«Хуш» сўзи 906 ҳижрийни билдиради (1500—1501).

Яна мисол («Юсуф ва Зулайхо» достонининг ёзилиши.):

«Зод» эди тарих тақи «ҳе»ю «дол»,
Муддати ҳижратдан ўтуб моҳу сол.

«Зод» 800, «ҳе» 8, «дол» 4. ўаммасини қўшсак, 812 чиқади (1409 милодий).

Ҳозикнинг ўлдирилиш санаси:

Шенидм ўотиби ҳикмат саранжом,
Ба гўшам қатли ўозик дод пайғом,
Хирад аз баҳри таърихаш рақам зад,
Жунайдуллоҳ ибн Шайхулисом.

1259 (1843)

Йил ҳисоби. Ўрта аср манбаларида, табиийки, ҳижрий йил ҳисоби қўлланилган. Тадқиқотларда бу йил ҳисобини *милодий*га ўзгартириш эҳтиёжи ҳосил бўлади ва бу қуйидагича амалга оширилади:

—Йилни 33 га тақсим қиламиз.

—Қолдиқ 33 сонининг ярмидан кам бўлса, ҳисобга олинмайди, кўп бўлса, 1 қўшиб юборилади.

—Энди ҳосил бўлган сонни ҳижрий йилдан айирамиз.

—Сўнгра уни 622 га қўшамиз, натижа милодий йил ҳисобини кўрсатади.

Тадқиқотларда иккала йил ҳисобини ҳам кўрсатишга ҳаракат қилган маъқул.

Саволлар:

- * Номи кўрсатилмаган асарнинг нима асар эканини қандай аниқлаш мумкин?
- * Сизга маълум асарнинг бошқа бир номда кўчирилгани нимани билдиради?
- * Абжад ҳисобидаги тарихни топинг:

Кўриб ушбу фарах афзо бинони,
Муқимий сўрди ақлидин ниҳони.
Деди аз руйи лу тф оҳиста ногоҳ
Хирад таъмирина *«тарихи соний»*

(Муқимий)

- * Қуйидаги таянч сўз ва ибораларни изоҳланг:
<манбашунослик атамалари, абжад, тарих>

ЎН ОЛТИНЧИ МАВУ

Манбашунослик тадқиқоти йўналишлари

Адабиёт: Адабий манбашунослик. –Т., ЎзФА ҚИ 1989; М у р о д о в А. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. –Т., 1971; В. Абдуллаев. Ўзбек адабиёти тарихи, иккинчи китоб, –Т., «Ўқитувчи», 1964, 32—47-бетлар; Н.Маллаев. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти, –Т., 1974, 231—289-б.

Дарсинг мазмуни: Шарқ хаттотлик, китобат ва миниатюра санъатини ўрганиш. Ўзбек халқ китоблари қўлёзмаларини тадқиқ этиш.

***

Шарқ хаттотлик ва китобат санъатини ўрганиш. Китобат санъатини юксалтириш учун тинмай иш олиб борилган бўлса ҳам, унинг энг гуллаган даври XV асрларга тўғри келади. Бу соҳани чуқур ривожлантириб, уни санъат даражасига

кўтарилишида хизмат кўрсатган шахслар ўзларидан нафис кўлёзма китобларнигина мерос қолдирмасдан, бу соҳа юзасидан асарлар ҳам ёзиб қолдирганлар. (Султон Али Машҳадийнинг хаттотлик санъатига бағишланган асари бор.) Шарқ хаттотлик ва китобат санъатини ўрганиш учун бундай манбаларни топиб тадқиқ этишимиз, илмий жамоатчиликка етказиб беришимиз керак бўлади. Бу соҳани чуқур ўрганган олим А.. Муродов ҳисобланади. (қ.: Ўрта Осиё хаттотлик санъати тархидан; Тошкент, 1971.)

Шарқ миниатюра санъати—кўлёзма китобларга махсус ва нафис қилиб ишланган кичик ҳажмли тасвирий санъат асарлари—сурат, манзара, график тасвирлар манбашуносликнинг махсус ўрганиш соҳаси бўлиб келмоқда. Булар ўзи жойлаштирилган манбаларнинг юзага келган ўрни ва даврини аниқлашда катта ёрдам берувчи воситалардир. Одатда, эма́л, гуаш, акварель ва бошқалар билан ишланган кичик портрет ва суратлар миниатюра дейилади.

Қадимги Римдаёқ китобларни миниатюра билан безаш расм бўлган. Кўпгина мамлакатларда қадимдан котиб миниатюралари бадий миниатюранинг асосий соҳаси бўлиб ривож топган. X—XI асрлардаёқ ривож топган миниатюра санъати XIV—XV асрларга келиб, юксакликларга кўтарилди. Аммо шуни ҳам айтиш керакки, бу даврда Самарқандда инсон суратини қоғозга тушириш шариат томонидан тақиқлангани ҳолда Темурийлар салтанатининг иккинчи маркази бўлган Ҳирот шаҳрида инсон сиймосининг, шу жумладан, тарихий шахсларнинг кўринишларини қоғозга тушуришга катта аҳамият бериб келганлар. Шунинг учун, бу давр ўирот миниатюра мактаби доврўғи Беҳзод ва Султон Муҳаммад каби рассом ва наққошлар ижоди мисолида оламга ёйилди. 1522 йилда худди шу мактаб вакиллари Табризга кўчиб ўтиб, Табриз миниатюра мактабини ташкил қилдилар. 1598 йилда Сафавийлар пойтахти Исфаҳонга кўчирилгач, Исфаҳон миниатюра мактаби вужудга келди. XVI асрда Шероз миниатюраси, Бухоро миниатюра мактаби шуҳрат қозонди. Бағдод миниатюраси ҳам

жозибадор томчилар билан бўяб чиқилган. Бобурийлар даврида Ҳиндистон миниатюра мактаблари пайдо бўлди.

Улар яратган ўлмас асарлар ҳозирги кунда Лондон, Париж, Нью-Йорк, Вена, Техрон,и Коҳира, Истамбул кутубхона ва музейларида шунингдек, Петербург, Москва, Тошкент, Боку, Душанбеларда сақланмоқда.

Халқ китобларини тадқиқ этиш. Ўзбек адабиёти хазинасида «халқ китоблари» номи билан аталиб келаётган қўлёзма китобларни олайлик. Китоб хазиналарида муаллифи кўрсатилмаган, аммо халқ китоблари жумласидан эканлиги ҳам қайд этилмаган жуда кўп қўлёзма китоблар ҳам борки, улар ўз тадқиқотчиларини кутиб ётибди.

XVI—XVII асрларда «Алпомиш», «Гўрўғли», «Тоҳир ва Зухра», «Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам» каби халқ достонларининг турли вариантлари ёки уларнинг сюжет ва композицияси таркибига кирган айрим қисмлари халқ орасида кенг тарқалган эди. Бу достонларнинг илдизи узоқ замонларга бориб тақалгани сингари, улар кейинги асрларда ҳам мукамаллашиб борди ва янги-янги вариантлари пайдо бўлди. Халқ китобларини озорбайжон адабиётшунослари Ҳамид Орасли, Мирзо Оғоқулизода, ўзбек фольклоршунослари Ҳоди Зариф, Мансур Афзалов, Музайяна Алавия ва бошқалар кенг ва чуқур тадқиқ этганлар. Бундан ташқари халқ китоблари орасида биз маҳаллий-миллий адабиёт материаллари, шунингдек, ҳинд, форс-тожик, араб ва бошқа адабиёт материаллари асосида яратилган асарларни ҳам кўрамиз. Бунга жумладан, «Калила ва Демна», «Тўтинома», «Китоби Жамшид», «Рустами достон» каби асарлар мисол бўла олади. Юқоридаги олимларнинг изланишларини ҳисобга олмаганда, ўзбек халқ китоблари ўрганилмаган кўрик бўлиб ётибди. Одатда, қисса деб юритилган халқ китоблари тарих, этнография, санъатшунослик каби фанлар учун ҳам қимматли манбадир. Халқ китобларини тўплаш уларни матншунослик ва филологик жиҳатдан тадқиқ этиш зарурати шубҳасиздир.

Ҳар бир адабий ёдгорлик (асар)ни нашр эттириш чоғида у асарнинг атрофидаги фактлар йиғилиб матн тарҳини ташкил

қилади. Йиғилган фактлар илмий таҳлилдан ўтказилиб, ўзига хос манбашунослик тадқиқоти юзага келади. Унда муайян ёдгорликнинг юзага келиш шарт-шароитлари, унинг сақланиб қолган нусхалари, бу нусхалар орасидаги фарқлар, илк бор илмий муомалага киритилган вақти, дастлабки тадқиқотчиси, нашрлари, хуллас ўрганилиши тарихи ҳақидаги изланишлар ўз аксини топади. Бу тадқиқот одатда ёдгорлик матни ёки таржимаси билан биргаликда чоп этилади. Шу жиҳатдан бирор асарнинг ҳар бир нашри ҳозирги замонда у ҳақидаги изланишларни янгилаб, бойитиб боради ва ўз навбатида янги изланишларга туртки бўладиган ўринлар ҳосил қилади.

Саволлар:

- * Миниатюра санъати ҳамма ерда бирдек ривожлана олмаганининг сабабларини кўрстинг.
- * Халқ китоблари қайси даврда кўпроқ тарқалди, бунинг сабаблари нимада?
- * Қуйидаги таянч сўз ва ибораларни изоҳланг: <китобат санъати, миниатюра санъати, халқ китоблари>

ЎН ЕТТИНЧИ МАВУ

Манбашунослик тадқиқотларининг матншунослик таҳлилидаги ўрни

Адабиёт: Ш а м с и е в П. Матншуносликка оид тадқиқотлар. – Т., 1986.

Дарсинг мазмуни: Манбашунослик манбалари. Архив тавсифлари, каталог тўпламларидан фойдаланиш. Хаттотлар фаолияти ҳақидаги илмий кузатишлар.

***

Матншунослик таҳлили учун энг аввало, асарнинг мавжуд нусхалари ҳақидаги маълумотлар тўпланади. Бу маълумотларни

маълум даражада *манбашунослик* манбалари дан олишимиз мумкин.

Манбашунослик манбалари бўлиб турли мамлакатларда чоп этилган қўлёзма фондлари каталоглари, хаттотлар ҳақида маълумот берувчи тадқиқотлар, архив тавсифлари, каталог тўпламлари, айрим шоир ва адибларнинг турли фондлардаги қўлёзмалари ҳақида тадқиқотлар, хаттотлар фаолияти хусусидаги илмий кузатишлар хизмат қилиши мумкин. Улардаги маълумотлар матншуноснинг аниқ мақсад сари ҳаракат қила олиши имконини беради. Чунки тузилаётган асар матни қўлёзма нусхаларининг барча мавжудларини ишга жалб этиш, нимани қаердан қидириш мумкинлигини билиш пировард натижага тезроқ етишнинг гаровидир.

Манбашуноснинг муайян асар манбалари ҳақидаги изланишлари, асарнинг қаердаги фондларда сақланиб қолганлиги, бу манба нусхаларининг сақланганлик даражаси, тўлиқ ёки нуксонли эканлиги, мўътабар қўлёзмасининг қаерда сақланиши ва ҳоказолар ҳақидаги маълумотлари матншуноснинг охириги мақсадга эришиш йўлини анча қисқартиради.

Манбашунослик тадқиқотлари ва қўлёзмалар тавсифларининг ҳали талаб даражасида эмаслигидан бундай маълумотлар танқислигини доимо ҳис қилиб турамыз. Шу боис матншунос уларни ўз изланишларининг биринчи босқичи сифатида ўзи излаб топиши, яъни, манбашунослик изланишларини амалга оширишни четлаб ўта олмаслигига тўғри келади. Шунинг учун жуда кўп адабий ёдгорликларнинг матнини нашрга тайёрлашда унинг тадқиқот қисмидаги изланишларни кузатсак, олимлар аввало, муайян асарнинг манбаларини излаб топиш, уларни қиёсий ўрганиш ва таҳлил қилишдан иборат бир талай ишларни амалга оширганликларининг гувоҳи бўламиз.

Манбашуносликда ҳар бир нусханинг топилиши ҳақидаги *кичик бир хабар* ҳам муҳим ҳодиса ҳисобланади. Чунки ундаги маълумотлар ҳам муайян асарнинг илмий-танқидий матнини тузиш ишини янада такомиллаштириш йўлида зарур манба

хизматини ўтайди. Матн тузишдаги кўпгина масалаларни, чигилликларни ҳал этишга йўл очади. Матншунос матннинг бирор ерида дуч келган муаммони турли нусхаларни қиёслаш йўли билангина ҳал этиши мумкин.

Шунинг учун, турли фондлардаги муайян муаллиф қўлёзмалари, муайян мавзудаги қўлёзмаларни туркумлаштириб тавсиф қилиш, муайян асар қўлёзмаларини *археографик жиҳатдан қиёслаш* каби манбашунослик изланишарининг матншунослик тадқиқотларидаги ўрни бекиёсдир.

Саволлар:

- * Манбашуноснинг муайян асар манбалари ҳақидаги изланишларининг амалий аҳамияти нималардан иборат?
- * Матншунос изланишларининг биринчи босқичи нималардан иборат бўлади?
- * Қуйидаги таянч сўз ва ибораларни изоҳланг: <манбашунослик манбалари >.

ЎН САККИЗИНЧИ МАВУ

XX аср ўзбек манбашунослиги

Адабиёт: “Адабий мерос” тўпламлари; Муниров Қ. Шарқ қўлёзмалари. –Т., 1962; Ирисов А. Тошкентда арабшунослик. –Т., 1964.

Дарснинг мазмуни: Янги турдаги ўзбек илмий манбашунослик ва матншунослик соҳасининг пайдо бўлиши. Рус ва ўзбек олимларининг бу соҳадаги ҳамкорликлари.

***

XX аср ўзбек манбашунослиги олдида янги вазифалар қўйди. Ҳаёт манбаларни қидириб топиш, тартибга солиш, ва улардан фойдаланишнинг янгича усулларини тақозо эта бошлади.

1870 йилда руслар томонидан ташкил этилган Тошкентдаги кутубхона ва ундаги шарқ қўлёзмалари бўлими юртимиз зиёлиларини ҳам шу хилдаги ишлар қилишга ундади.

Аср бошига келиб бу кутубхонада 100 дан ортиқ қўлёзма китоблар йиғилиб қолган эди.

Эски Самарқанд ҳудудида жойлашган бошқа бир мусулмонлар кутубхонаси асосан қўлёзмалардан ташкил топган эди. 1910 йилда маҳаллий мусулмон зиёлилари орасида бепул кутубхона-кироатхона ташкил этиш фикри туғилди. Шу мақсадда ташаббускорлар шаҳардаги ўзига тўқ мусулмонлар ўртасида маблағ йиға бошлайдилар. Инқилобдан сал олдинроқ жадидлар томонидан Тошкентда «Турон» кутубхонаси очилади. Унда асосан, туркча, татарча ва озарбайжонча нашрлар мавжуд эди. Чор амалдорларидан иборат маҳаллий маъмурлар барча мусулмон кутубхоналарига нафрат билан қарашар, бу кутубхоналар ерли аҳолига панисломизм ва пантуркизм ғояларини сингдиришга хизмат қилиши мумкин деб ҳадиксирар эдилар. Туркистон ўлкаси шаҳарларида бу хилдаги кутубхоналарнинг жуда камлиги ҳам шу билан изоҳланади.

Ҳар ҳолда янгича турдаги манбашунослик Тошкентда 1870 йилда руслар ташкил қилган кутубхона негизида юзага келди. Эндиликда бу кутубхона Давлат Халқ кутубхонаси деб аталарди. Бу орада қўлёзмалар йиғила бораверди.

Октябр инқилобидан кейин, хусусан 20-йилларда маданий меросга икки хил қутбий муносабат авж олди. Фитрат, Сайдали каби бир гуруҳ ўзбек зиёлилари ўтмишдаги Шарқ халқлари адабиётларини қаттиқ туриб ҳимоя қилдилар. Унинг такрорланмас, мисли йўқ адабиёт эканини уқтиришга қаттиқ ҳаракат қилдилар. Бу йўлдаги фаолиятларини давом эттириб, жумладан Фитрат «Адабиёт қоидалари», «Аруз ҳақида» каби илмий мақолалар шунингдек, Фирдавсий, Умар Хайём, Аҳмад Яссавий, Сулаймон Боқирғоний, Навоий, Бедил, М. Солих, Муқимий, Фурқат каби ўнлаб мумтоз адабиёт вакиллари ижодини ўрганувчи тадқиқотлар яратди. Бунинг учун улар «ягона оқим» вакиллари, «ўзбек миллатчи буржуа идеологлари» номини олдилар.

Ўтмиш маданий манбаларини кадрлаш, улар устида тадқиқотлар олиб бориш С.Айний ижодида ҳам кузатилади. У Рудакий, Саъдий, Ибн Сино, Алишер Навоий, Бедил, Восифий,

Аҳмад Дониш мероси юзасидан изланишлар олиб бориб уларни эълон қилди.

1932 йил октябрда ЎзССР МИК ҳузурида Фан комитети тузилди. 1934 йил 1 июлдан у ХКС ихтиёрига ўтказилди. Шу йили Фан комитети таркибида ўзбек тилининг бошқа халқлар тили ва адабиётлари билан, фольклори билан алоқасини ўрганиш мақсадида 12 илмий тадқиқот муассасаси 2 кутубхона қаторида Тил ва адабиёт институти ташкил қилинди. Институт илмий ходимлари мазкур масалалар билан бир қаторда адабий меросимиз манбалари устида ҳам ишлай бошладилар.

1935 йилларда Тошкентдаги Давлат халқ кутубхонаси шарқ қўлёзмалари бўлимида 4000 дан ортиқ қўлёзма китоблар йиғилиб қолган эди. Шу йили бу ерда илмий ходим бўлиб иш бошлаган Ибодилла Одилов (1872) каби қўлёзма китоблар фидойилари шарқ қўлёзмаларига карточка ёзиш унинг муаллифи, кўчирилган йили ва қоғозини белгилашда дастлабки ноёб мутахассислар сифатида катта хизмат кўрсатишди. Ибодилла Одилов бошлиқ бир гуруҳ ходимлар қўлёзмаларни қайтадан кўчириш, тиклаш билан шуғулландилар. Ибодилла Одилов араб қўлёзмаларини каталоглаштиришда улар ҳақида барча мутахассисларга ёрдамчи маълумотлар беришда маслаҳатларини аямади. Унинг ёрдами ва иштирокида шарқ қўлёзмалари каталоги тайёрланган. Кекса зиёлиларимиз ҳурмат билан «Ибодқори» деб атаган бу зот 1944 йили вафот этди.

1944 йилда Тошкентдаги республика давлат кутубхонасининг «Шарқ бўлими» негизида «Шарқ қўлёзмаларини ўрганиш институти» тузилди. Институтда А. А. Семёнов, А. К. Арендс, М. А. Салье, уриш даврида Е. Э. Бартельс, И. П. Петрушевский, В. И. Беляев, О. И. Смирнова, Н. Д. Миклухо-Маклай, А. Н. Кононов, Н. В. Дьяконова, И. Одилов, А. Муродов, А. Расулов, С. Мирзаев каби йирик шарқшунослар ишлади.

Булар қаторида 1885 йилдан 1892 йилгача Тошкентдаги «Бароқхон» мадрасасида, 1902 йилгача Бухоро мадрасасида таълим олган ва 1921 йилгача шу мадрасада араб тили ва адабиёти, тарих ва бошқа фанлардан дарс бериб келган

Эшонхўжа Муҳаммадхўжаев (1872—1953) каби маънавий меросимиз билимдонларининг хизматлари катта бўлди. У киши 1944 йили Ўз ФА Шарқшунослик институтига ишга чақирилди ва умрининг охиригача шу ерда фаолият кўрсатди. Эшонжон ота жуда кўп асарларни араб ва форс тилларидан ўзбек тилига таржима қилган. Фикҳга оид атамалардан 1200 таси, тасаввуфга оид атамалардан 400 тасини тўплаб ўзбек тилига таржима қилди (инв. № 25, 45 I-II). Аммо булар, афсуски ҳозирги кунгача қўлёзма ҳолида қолиб келмоқда.

Булар каторида XX аср ўзбек манбашунослигини йўлга қўйишда 1919 йилдан Тошкентда яшаб келган Э.А. Шмидт (1871—1939), Содик Мирзаев (1885—1961), С. Ғаниев (1888—1960), М.А. Салъе (1899—1961), А. Расулов (1893 йилда туғилган), Соли Муталлибов, Юнус Ҳакимжонов (1893), Абдукодир Муродов (1893—1974), А. Носиров, А. Баҳодиров (1903 йилда туғилган), Б.З. Холидов (1905—1968) ларнинг хизматлари катта бўлди.

Улардан кейинги авлод бу ишларни давом эттириб, манбашунослик соҳасида катта ютуқларга эришдилар. Булар орасида У. Каримов, Ш. Шоисломов, Ҳ. Сулаймон, П. Шамсиев, И. Абдуллаев ҳамда Ҳ. Ҳикматуллаевлар илм-фанимиз ва маданиятимиз равнақи учун муҳим аҳамиятга эга бўлган бир қанча манбаларни илмий муомалага киритдилар.

МАТНШУНОСЛИК АСОСЛАРИ

I. УМУМИЙ МАЪЛУМОТЛАР

БИРИНЧИ МАВУ

***Матншунослик фанининг предмети
ва унинг асосий вазифалари***

Адабиёт: Лихачев Д.С. Текстология. Краткий очерк. М. - Л., 1964; Рейсер С. А Основы текстологии. Ленинград, Просвещение, 1978; Ўз СЭ. Текстология мақоласи.

Дарсинг мазмуни: Матншунослик фан сифатида. Матншунослик тарихига бир назар.

***

Матншунослик филология фанининг адабий, тарихий, илмий асарлар ҳамда тарихий ҳужжатлар матнини илмий-танқидий ўрганиш ва нашр қилиш билан шуғулланувчи соҳасидир. Ҳар бир матн ўзи яратилган тарихий даврнинг бевосита таъсири остида юзага келгани учун тарих фани билан матншуносликнинг алоқадорлигини унутмаслик керак. Бироқ бу ҳолат матншуносликнинг ажралмас ёндош соҳаси бўлган манбашунослик билан қўшиб, тарих фанининг бир тормоғи сифатида талқин қилинишига йўл қўймаслик керак. Чунки матншунослик тўлалигича филология илми— тилшунослик ва адабиётшуносликнинг ютуқлари асосида иш кўради.

Албатта, адабий, тарихий, илмий асарлар ҳамда тарихий ҳужжатлар матнини илмий-танқидий ўрганишлар ҳар бири ўзининг хусусиятлари, ўзларининг тадқиқ усулларига эга.

Тадқиқот объектининг турли-туманлиги матнларни ўрганишнинг ва нашр этишнинг турли хил *методларини* юзага келтирган. Бунинг устига ҳар бир элда ва ҳар бир тилда матншуносликнинг ўзига хос томонлари бўлади. Ҳатто муайян муаллиф ижоди ёки бирор асар мисолида ҳам *умумий мезонлардан ташқари ҳолат* учраши табиий. Шу боис барча адабиётшунослик ва манбашуносликлар учун умумий бўлган матншунос мутахассис бўлиб этишиш *мумкин эмас*. Ҳар бир матншунос ўзи ишлаган манба билан боғлиқ ҳолда шаклланади. Шунинг учун у матншуносликнинг назарий масалалари хусусида фикр юритар экан, тадқиқотчи ўз тадқиқот мавзусидан узоқ кета олмайди. Матншунослик тадқиқоти олиб боришда қатъий бир услубий мезонларнинг шаклланмаганлиги ва унинг истилоҳлари ҳам бир хилда қўлланилмаслиги шу билан изоҳланади.

Бироқ шунда ҳам матнларни таҳлил этишда матншуносликнинг умумий тамойилларидан келиб чиқиб хулосалар чиқармоқ лозим.

Биз мазкур курсимизда ҳозирги замон матнлари матншунослиги ҳақида эмас, Ўрта аср манбаларини тадқиқот объекти қилиб олган матншунослик хусусида баҳс юритамиз. Матншуносликнинг умумий қонуниятлари, мезонлари ва тамойиллари билан, асосан, адабий ва тарихий асарлар мисолида танишамиз.

Бу соҳа асосларига бағишланган махсус дарслик ёки ўқув қўлланмасининг ўзбек тилида йўқлиги бу фанни ўқитиш ишларини бирмунча қийинлаштиради. Шунга қарамай, маълум жиҳатдан рус матншунослигига бағишланган манбалардан фойдаланиш мумкин.

***

Матншунослик фан сифатида кейинги (асримизнинг 20-йилларидан) йиллардагина тилга олиниб келинаётган бўлса-да, бу борада жуда қадим замонлардан бизнинг кунимизгача тинимсиз ишлар олиб борилган.

Антик адабиёт намуналарини тиклашга, жумладан *Аристарх*, ўз тажриба ва ҳиссий идрокларига таяниб, *Гомер* ва бошқа муаллифлар асарларининг асл матнини тиклашга уринган. *Геподот* ва *Полиэн* асарларида биз фольклор матншунослигини кўрамиз. Кейинчалик «*Инжил*»ни танқидий ўрганиш, антик маданият, айниқса, кейинги Уйғониш даври ёдгорликларини тадқиқ этишда матншунослик яхшигина ривожланди.

Шарқда адабий-маданий, илмий, тарихий асарларнинг асрлар оша нусха кўчирилиб, кўпайтирилиб келингани, кейинги асрларда эса дунё миқёсида матншунослик тадқиқотлари анчагина кўпайгани ҳам матншунослик ишларининг қадимийлигидан далолат беради. Айниқса, адабиётимизнинг мумтоз намуналарига эътибор - уларнинг матнларини сақлаб қолиш, ўтмишдагиларини тиклаш, келажак авлодларга етказиш ишлари ислом шарқи маданиятида жуда қадимдан амалда бўлиб келган.

Арабларда Зайд бини Собит томонидан амалга оширилган *Қуръони Карим сураларининг* халифа Умар кўрсатмаси билан китоб ҳолига келтирилиши (VII аср), *жоҳилия даври шеърятининг* филолог Муфаддал ад-Доббий (VIII аср), шоир Абу Таммом, филолог Ибн Қутайба (828—889), Абул Фароҳ ал-Исфакхоний (897—967) томонидан хатга туширилиши, *Расулulloҳ ҳадислари устида олиб борилган ишлар* шулар жумласидандир⁶.

Эронийларда бу ишлар эртароқ бошланган. *Юнон донишмандларининг асарларини паҳлавий тилига таржима қилиш, уларга шарҳлар ёзиш* сосонийлар давриданок (224—651) расм бўлган эди.

Туркий ёзма адабиётда *Кошғарийнинг «Девону лугатит-турк», Берунийнинг «Осори боқия» асарлари* ҳам матншунослик изланишларини тақозо этган.

Ҳозирги кунда матншунослик фани кўпгина олий ўқув юр்தларининг ўқув режаларига киритилган. Мустақил Ўзбекистонда давлатчилигимиз тарихини яратиш, адабий-маданий, илмий, тарихий меросга эътиборнинг кучайиши муносабати билан матншунослик фанининг роли янада ортди. Ёзма манбалардаги ҳар бир матн халқ мулки деб тан олинди. Бу эса матншуносларнинг халқ, Ватан, илм олдидаги масъулиятини янада оширади. Яъни, матншуноздан ёзма манба матнининг аниқ, аслига тўғри ва тушунарли тарзда халқ ва илмий жамоатчилик ҳукмига ҳавола қилиниши талаб этилади.

***

Саволлар:

* Нима учун барча адабиётшунослик ва манбашуносликлар учун умумий бўлган матншунос мутахассис бўлиб етишиш мумкин эмас?

* Антик даврда матншуносликнинг ривожланганлиги нималарда кўринади?

---

⁶ Қаранг: И б н Қ у т а й б а. Книга поэзии и поэтов. Биографический словарь; А б у л Ф а р а ж. Книга песень. Антология.

- * Арабларда матншунослик қандай шароитларда юзага келди?
- * Эрон ва туркий халкларда-чи?
- * Матншунослик филология фанининг қандай соҳаси ва унинг тарих фани билан алоқадорлиги нималарда кўринади?
- * Қуйидаги таянч сўз ва ибораларни изоҳланг: <адабий асар, илмий асар, тарихий ҳужжат>.

***

ИККИНЧИ МАВҶУ

Матншуносликнинг ривожланиш йўналишлари

Адабиёт: Л и х а ч е в Д.С. Текстология. Краткий очерк. М.—Л., 1964; Р е й с е р С. А Основы текстологии. Ленинград, Просвещение, 1978.

Дарсинг мазмуни: Назарий матншуносликнинг фаолият соҳаси. Амалий матншунослик ривожланиш йўналишлари.

***

Европада XVII—XVIII асрларда Антик матншунослик ва Ўрта асрлар матншунослиги асосида «янги адабиёт» матншунослигининг асосий тушунчалари юзага келди. Олимлар (Р.Бентли, Р.Порсон, И.Рейске, Ф.А.Вольф, Г.Герман ва бошқалар) матнга *илмий-танқидий* муносабатни йўлга қўйишди. Шиллер ва Гёте асарларининг танқидий матни нашрлари пайдо бўлди. Фарба бу соҳани *матн танқиди* деб атаб келишган⁷.

Россияда матншунослик ишлари XVIII аср ўрталарида пайдо бўлди. Рус йилномалари, А.Д.Кантемир асарлари, «Игорь жангномаси», Пушкин асарлари, фольклор асарлари матнлари шулар жумласидандир.

---

⁷ Bowers F. Textual and literary criticism.

Собик Иттифок ҳудудида «Текстология» атамаси XX асрда пайдо бўлган. Бу даврга келиб матншунослик алоҳида бир соҳа сифатида ривожлана бошлади. Бу соҳада рус тадқиқотчиларидан Г.О.Винокур, В.В.Томашевский, Д.С.Лихачевлар махсус тадқиқотлар олиб боришди. Матншуносликнинг назарий масалаларида маълум бир умумлашмаларга келинди. Шуларга кўра матншунослик соҳасининг ривожланиш йўналишлари куйидагича кузатилади.

Юртимизда 20-йиллардан бошлаб ўзбек матншунослиги, айниқса, бу соҳанинг *амалий* йўналиши тез ривож топди. Матнларни тайёрлаш ва нашр қилиш билан боғлиқ салмоқли ишлар амалга оширилди. Бу ишларда С. Айний («Хамса»нинг қисқартирилган наشري), Фитрат (Эски ўзбек адабиёти намуналари), И. Султонов («Мезон ул-авзон»), П. Шамсиев («Хамса»—1960), Ҳ. Сулаймонов («Хазойин ул-маъоний»—1958-61), С. Ғаниева («Мажолис ун-нафоис» - 1961) каби олимларнинг роли катта бўлди. Айниқса, рус-кирилл ёзуви жорий қилиниши билан бу ишлар янги босқичга кўтарилди. Ўзбек адабиётшунос олимларидан С. Мирзаев, В. Зоҳидов, А. Қаюмов, А. Ҳайитметов, Ғ. Каримов, С. Муталибов, С. Долимов, Р. Мажидийларнинг матншуносликка оид изланишлари бу соҳани силжитишга маълум даражада ҳисса бўлиб қўшилди.

Матншунослик фани *назарий* ва *амалий* йўналишларда ривожланиб келган. Шунга қараб унинг асосий *вазифалари* белгиланади.

Матншунослик *назарий* планда матнларни илмий тадқиқ этишнинг умумий қонуниятлари, турли тарихий босқичларда уларнинг ўзгариб бориш хусусиятлари ва ниҳоят, матнни қайта тиклаш принциплари каби назарий масалаларни тартибга солади.

Унинг дастхат, нусха, қоралама, оққа кўчирма, кўчирма нусха (копия), архетип, вариант каби муаммоли масалалари ва асосий тушунчалари; атрибуция, санасини белгилаш, шарҳлаш, конъектура (бузилган, хиралашган эски ёзувни тахмин билан тузатиш, тиклаш), котиб йўл қўйган хатоларни ўрганиш каби

умумий метод ва усуллар бўйича юзага келган умумий мезонлар ва меъёрларни тартибга солади.

Амалий матншунослик муайян асар матни тарихи ва унинг манбаларини ўрганиш, ёзилиш даври ва ўзига хос хусусиятларини аниқлаш (атрибуция) йўли билан муаллиф варианти ёки унга яқин энг ишончли вариантни танлаб, шу вариант асосида **матнни тиклайди**. Бу жараён матн тарихида котиблар ёки ноширлар томонидан асар матнига киритилган ўзгаришларни ҳисобга олган ҳолда, асарнинг турли нусхаларини ўзаро таққослаш ва ишончли **илмий-танқидий матнни** тайёрлаш тарзида амалга оширилади. Матнга бундай ёндашув унинг танқидий таҳлилига ва кейинги илмий тадқиқотларга ишончли асос бўлиши учун, ёзма ёдгорликлар матнини нашр этиш учун керак. **Матншунослик амалиётининг** охириги натижаси бўлиб анашу нашр хизмат қилади.

Ёзма адабий меросимиз устида олиб борилган ишларнинг кўпчилиги амалий матншуносликка оид тадқиқотлар бўлиб, бу соҳанинг асосларини, қонуниятларини очишга материал бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Шу куннинг матншунослик тадқиқотлари ва фаолият турларига:

- назарий мақолалар
- матнлар таҳлили
- матншунослик ишларига тақризлар
- тарихий атамалар юзасидан изланишлар
- адабиёт тарихининг алоҳида масалалари юзасидан йиғма материаллар
- манбалар танқиди усуллари; матнларнинг нашри, таржимаси ва шарҳи принциплари
- қўлёзма манбалар нашри

кабилар киради.

***

Саволлар:

* Матннинг кейинги тадқиқотлар учун асос бўладиган даражада, ишончли савияда чоп этиладиган тури қайси?

* XX аср ўзбек матншуносларидан кимларнинг қандай ишларини биласиз?

* Шу куннинг матншунослик тадқиқотлари ва фаолият турларига нималар киради?

* Қуйидаги таянч сўз ва ибораларни изоҳланг: <матн танқиди, назарий матншунослик, матншунослик амалиёти>.

***

II. МАТНШУНОСЛИК ТАРИХИДАН

УЧИНЧИ МАВУ

Ислом даври матншунослигининг юзага келиш тарихи

Адабиёт: М а в л ю т о в Р.Р. Ислам. М., 1969, 58—65-бетлар; Ҳадис. 4 жилдлик, 1-жилд, Сўз боши, –Т., 1991, 4-бет; Тафсири Ҳилол. –Т., 1991; Уватов У. Муслим ибн ал-Ҳажоҷ. –Т., 1995; Ўз СЭ, “Қуръон” мақоласи.

Дарсинг мазмуни: Илк ислом даврида ёзув маданияти. Матнларни тиклаш усуллари.

***

Ислом дунёсида матншуносликнинг ривожланиш таракқиётида, ислом динининг тарқалиши билан боғлиқ сифат ўзгаришлари бўлди. Шу боис ислом минтақаси матншунослик тарихини араб матншунослиги тарихи билан қўшиб ўрганишимиз лозим бўлади.

Тадқиқотчилар «исломий ёзувни» 328 - 511 йиллар оралиғида шаклланган деб тахмин қилишади⁸. Бу ёзув Сурияда қўлланила бошлаб, қарвон қатновлари орқали Ҳижозга ёйилган дейишади. Бу ёзувни Ҳижозда «*Хатти набатий*» ёки «*ироқий*» деб ҳам юритишган. **Қуфий ёзувга асос бўлган** набатийда ёзилган энг қадимги ҳужжат 31-йил ҳажрийга мансуб бўлиб, Мисрда топишган. Бу ёзув асосида **қуфий** ва **насх** хатлари келиб чиққан.

Исломий манбалардан маълум бўлишича, бу хат Куфа хаттотлари орасида тез ёйилиб, унда асосан, *Қуръон ва илмий асарлар* кўчириб ёзила бошлаган. *Хусусий ёзишмалар* учун насх

---

⁸ Арабларнинг ҳозирги ёзувга яқин шаклда ёзилган ёзма ёдгорликларининг энг қадимийси милоднинг 328 йилида юзага келган ҳужжат «Нақши намора», иккинчи битик «Нақши забд» (511 йил), учинчиси «Нақши Ҳарон» (568).

хати шаклланди. Бу хат турлари майда ўзгаришлар билан хати маккий, маданий, басрий ва куфий деган тўрт хил шаклда ишлатила борди (Масалан, маккий ва маданий хатларда алифни ўнг томонга оғдириброк ёзишган). Бу тўрт хат асосида аббосийлар даврида 12 хил қалам юзага келган⁹. Кейинчалик уларнинг тури 25 тага етган. «Дор ул-ҳикма»га асос солиниб, мавжуд ёдгорликлар кўплаб кўчириб ёзилган Маъмун Аббосий даврида хатнинг *мурассаъ, нассох, риёсий, риқоъ* турларидан кенг фойдаланганликлари маълум. Бу хатлардан 20 таси куфий асосида юзага келган бўлиб, қолганлари насх хати заминида яратилган.

Ҳижрийнинг VII—VIII асрларига келиб куфий хат завол топа бошлади. Бу даврга келиб хатнинг қуйидаги *олти тури* мустаҳкамланиб қолди: *насх, сулс, таълиқ, райҳоний, муҳаққақ, риқоъ*.

Маълумки, қадим араб адабиёти оғзаки шаклда ривожланган эди. Шоирлар шеърларини хатга туширишлари мавжуд одатларга кўра мумкин бўлмаган (Фильштинский, 13-бет). Фақат Қуръон хатга туширилгандан кейингина, ёзма манбаларнинг юзага келишига йўл очилган. Исломгача бўлган шоирларнинг шеърлари ёки улардан парчалар Ибн Қутайбанинг «*Шоирларнинг шеърлар китоби*» асарига, Абул Фароҳнинг «*Қўшиқлар китоби*» тазкирасига киритилган.

Марказий Осиёда худди шундай жараённинг давоми бўлиб, Абу Райҳон Берунийнинг (973—1048) «*Ал-осор-ул-боқия анал қарнул-холия*» асари бўлди. Бу ўлкамизда исломгача бўлган асарлар мазмунини тиклаб қўйишда жуда муҳим иш бўлган.

Беруний ўзининг «Ўтмиш ёдгорликлари» китобида қадимий шарқ халқлари—араблар, шомликлар (Сурия), яҳудийлар, эронийлар, сўғдлар, хоразмликлар ва ўша замонда яшаган бошқа халқларнинг турмуш қоидалари, урф одатлари, йил ҳисоблари, байрам ва маросимлар, хуллас нимаики халқ ҳаётига оид бўлса, шуларнинг ҳаммасини илмий асосда тадқиқ

---

⁹ Маликушшуаро Баҳор. Сабкшуноси. 1-жилд, 95-саҳифа.

этади. Олим бу халқлар турмушига оид маълумотларни ҳақиқат ва соғлом фикр нуқтаи назаридан таҳлил қилди. Ҳақиқатга зид кўринишларни қатъий рад қилди¹⁰.

Демак, илк ислом даври маданиятида матнни тиклаш ишлари уч хил шаклда олиб борилган:

а/ мавжуд матнларни айнан кўчириш (шеърят, шу жумладан тазкираларда);

б/ мавжуд асар (китоб) нинг мазмунини ўз талқинида баён этиш;

в/ фольклор матншунослиги.

***

Саволлар:

* Куфий ёзувга асос бўлган ёзув Ҳижозда қандай ном билан юритилган?

* Илк ислом ёзув маданиятида куфийда қандай матнлар ва насхда қандай матнлар кўчирилган?

* Маъмун Аббосийнинг «Дор ул-ҳикма» сида хатнинг қандай турлари расм бўлган.

* Қуйидаги таянч сўз ва ибораларни изоҳланг: <хатти набатий, куфий, насх; «қалам»>.

***

ТЎРТИНЧИ МАВУ

XI—XIV аср матншунослигининг хусусиятлари

Адабиёт: С о д и қ о в Қ. Эски уйғур ёзуви. –Т., 1989; Қадимги туркий ёзувлар. –Т., 1995; Уйғур ёзуви тарихи –Т., 1997; Қ а ю м о в А. Абу Райҳон Беруний. Абу Али ибн Сино. –Т., 1987;

Дарснинг мазмуни: Қошғар адабий мактаби. «Девону луғатит-турк» да халқ оғзаки ижоди матншунослиги. Уйғур ёзувидаги асарлар. Беруний ва қадимий манбалар. Аҳмад Яссавий «Ҳикматлар»и матни муаммоси.

---

¹⁰ «Ўтмиш ёдгорликлари» нинг ўзбек тилига қилинган таржимасини 1968 йили Тошкентда Фан нашриёти босиб чиқарган. Асарни араб тилидан таниқли арабшунос олим Абдуфаттоҳ Расулов (1893 - 1977) таржима қилган.

Минтақамиз маданиятида матншунослик, дастлабки даврларда, фақат оғзаки тарқалган Қуръон сураларини, кейинчалик, ҳадисларни қоғозга тушириш билан бошланди. Матншунослик Ўрта аср саройларида йўлга қўйилган ўтмиш ёдгорликларини китобат қилиш, кўпайтириш тарзида намоён бўлди.

Сомонийлардан ҳокимиятни кўлга олган туркий халқлар VIII—XI асрлар мобайнида арабий ва форсий тил ва маданиятнинг соясида қолиб кетиб турғунликни бошидан кечирган бўлса, XI асрдан бошлаб ўз тили ва ўз маданиятининг ривожланишини яна давом эттиришга киришди.

XI асрда туркий филологик илмга бўлган эҳтиёж ва бу соҳага қизиқиш ўсди. Бу айниқса қорахонийлар давлатида алоҳида кўзга ташланади. Ўзига хос (бошқалардан ажралиб турадиган) адабий-бадий принципларга риоя қилган ижодкорлар даврасини илмда *адабий мактаб* дейилади. Кошғар адабий мактабида Юсуф Хос Ҳожиб ва Маҳмуд Кошғарийдек атоқли олим ва адиблар етишиб чиқди. XI асрнинг иккинчи ярмида юзага келган «Қутадғу билиг»да унинг туркий тилдаги *биринчи китоб* эканининг таъкидланиши ўша давргача маънавий эҳтиёж учун бу минтақада арабий ва форсий асарлардан фойдаланиб келинганини кўрсатади.

Демак, матншуносликда ҳам кўпроқ *арабий ва форсий асарларни кўчириб ёзиш* билан шуғулланганлар.

Маҳмуд Кошғарийнинг туркий тил грамматикасини ишлаб чиққани ва туркий тилнинг араб тилидаги изоҳли луғатини тузгани бу пайтларда ҳам араб тилининг мавқеи қанчалар юксак бўлганини кўрсатади. Шундай бўлса-да, туркий тилларнинг Маҳмуд Кошғарий тузган арабча изоҳли луғати—“Девону луғатит-турк” бу тилнинг ва унда яратилган адабиётнинг мавқеининг юксалишига хизмат қилди. «Девон»да туркий халқларнинг луғат таркибини ташкил этувчи сўзларнинг мукамал изоҳи берилади. Унда сўзларнинг маъносини араб тилида шарҳлаш учун муаллиф узоқ йиллар туркий қабила ва халқлар яшайдиган ҳудудларда юриб оғзаки адабиёт

дурдоналарини, шоирларнинг оғиздан оғизга кўчиб юрган шеърларини тўплади. Шу муносабат билан X—XI асрлар халқ оғзаки ижоди, мақоллар ва шеърӣй парчалар намуналаридан маълум микдори матнларини тиклаб, қоғозга туширди. “Девону луғатит-турк” даги меҳнат кўшиқлари, маросим кўшиқлари, мавсум кўшиқлари, қаҳрамонлик кўшиқларининг қоғозга кўчиши унинг муаллифи Маҳмуд Кошғарийнинг машаққатли матншунослик заҳматлари эвазига юзага келган. Бу асар билан боғлиқ матншунослик ишлари *фольклор матншунослиги* тарзида амалга оширилган.

Бу давр ёзма ёдгорликларидан маълум бўлишича, араб алифбоси билан бир қаторда туркий халқлар исломгача ишлатиб келган уйғур ёзуви ҳам қўлланилиб келган («Қутадғу билиг»). Бу ҳақда Қ.Содиқовнинг «Қадимги туркий ёзувлар» (1995) ва «Уйғур ёзуви тарихи» (–Т., 1997) китобларида батафсил маълумот олиш мумкин.

Қадимий манбалардаги мавзуларнинг авлодлар оша етиб келишида Берунийнинг ҳам хизматлари катта. Унинг «Ўтмиш ёдгорликлари» асари ўша даврда асарлар матнига ўзига хос ёндашув намунаси бўлиб хизмат қилиши мумкин. Бу асарда уларнинг матнини тиклаш эмас, улардаги маълумотларни, фактларни *ижодий ўзлаштириш жараёни*ни кузатамиз. Аммо Беруний таржималарида аслият матнининг бузилишига танқидий муносабатда бўлган. Буни Абул Фароҳ амалга оширган «Калила ва Димна» таржимасига билдирган муносабатида ҳам кўрамыз.

Аҳмад Яссавий «Ҳикматлар»и XII асрда яратилган бўлиб, дастлаб оғзаки тарқалган бу шеърлар йиллар ўтиши билан ўзгаришларга юз тутиб бораверган. Қадимий нусхаларининг йўқлиги унинг матний аломатлари ҳақида мулоҳаза юритишимизга имкон бермайди. Асарнинг энг қадимий нусхаси XVIII асрга оид. Шу боис узок вақт филология илмида унинг илмий-танқидий матнини яратиб бўлмайди деган фикр ҳукмрон эди. Аммо 1995 йилда асарнинг бор нусхаларидан фойдаланиб, бу ишни амалга оширишга жазм қилинди. Асарнинг 100 дан

ортиқ қўлёзма нусхалари матншунослик таҳлилидан ўтказилиб илмий-танқидий матн тузилди (М.Ишмуҳамедова).

Хуллас, темурийлар давригача бўлган матншунослик ишлари хусусида жуда оз маълумотлар сақланиб қолган.

***

Саволлар:

* Ўрта асрлар матншунослик ишлари қай тарзда намоён бўлган?

* XI аср матншунослиги кўпроқ қандай матнларни кўчириб ёзилганлиги билан характерланади?

* М.Қошғарийнинг «Девону луғатит-турк» асарини матншунослик жиҳатдан қандай баҳолаш мумкин?

* Бегунийнинг «Осор боқия» асарини-чи?

* Қуйидаги таянч сўз ва ибораларни изоҳланг: <адабий мактаб, фолклор матншунослиги, ижодий ўзлаштириш>.

***

БЕШИНЧИ МАВУ

Темурийлар даври матншунослиги

Адабиёт: Ҳ а б и б у л л а е в Ал. Ҳирот матншунослик мактаби. —Соҳибқирон юлдузи, 19 май, 1998; Ҳакимов М. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. —Т., 1991.

Дарснинг мазмуни: Ҳирот матншунослик мактаби. Янги нусхалар яратиш йўлида. Янги ёзув турларининг юзага келиши.

***

Ҳиротда, айниқса Шохрух ҳукмронлиги даври (1397)дан бошлаб фан ва маданиятга бўлган эътибор кучайди. Бу ердаги маданий ҳаёт Ҳиротнинг доврўғини бутун Шарқ мамлакатларига ёйди. Шохрух, хотини Гавҳаршодбегим ва унинг ўғли Бойсунқур Мирзо илм-фан ва маданият ҳомийси сифатида чор атрофга машҳур бўлди. темурийлар хонадонининг илму адаб ҳамда санъат аҳлига бўлган саховатини эшитган олим ва шоирлар, машшоқ ва меъморлар бутун ўлкадан марказга

тортилиб кела бошладилар. Ҳирот том маънода маданият марказига айланди.

Улуснинг маънавияти учун зарур бўлган асарларга эътибор кучайди, янгилари яратилди, борлари таржима қилинди, нусхалари кўпайтирилди. Маънавият хазинасига эътиборнинг бунчалик ортишида Темурнинг набираси, Шохрухнинг ўғиллари—Самарқанд ҳукмдори Улуғбек ва Шероз ҳукмдори Иброҳим Султонлардан кейинги учинчи ўғли Бойсункур Мирзо (1397 - 1434)нинг хизматлари катта бўлди. Ҳирот матншунослик мактабининг юксалишини унинг фидокорона меҳнатисиз тасаввур қилиб бўлмайди.

Сарой муҳотида қоникарли тарбия топган Бойсункур Мирзо 17 ёшданок Мозандарон, Астробод ва Журжон вилоятларининг ҳокимлигига тайинланди (1414). Шохрух катта ўғли Улуғбек билан қандай фахрланса, Бойсункур Мирзо билан ҳам шундай фахрланарди. 1416 да Бойсункур Мирзо Ҳиротга қайтиб, отасининг саройида вазирлик лавозимига тайинланди. У давлат идора ишларида фаол қатнаша бошлади. 1420 йил декабр - 1421 йил май ойлари Пекингга Шохрух, Улуғбеклар томонидан юборилган элчилар қаторида Бойсункур Мирзонинг ҳам элчилари бўлиб, улардан Ғиёсиддин Наққош номли кишининг кундаликлари ўз даврида Хитой ҳақидаги энг муфассал ва машҳур асар сифатида тан олингани ёш шаҳзоданинг ўз атрофидаги қандай одамларга ишонч билдирганини намойиш этувчи бир далилдир. Мирзо Улуғбек илми нужум ва хандасада ўз даврида ягона бўлгани каби, Бойсункур Мирзо шеърят ва хатда ўз даврининг энг машҳур кишиси эди. Форсий тилдаги адабиётга бўлган меҳри туфайли Бойсункур Мирзо Амир Хусравнинг шеърларини тўплашда, Фирдавсий, Саъдий, Низомий каби ўнлаб даҳо санъаткорларнинг асарларини халқ орасида кенг ёйишда алоҳида жонбозлик кўрсатган. Тарихчи олим Бартольд Бойсункур Мирзони Шохрухнинг ўғиллари ичида энг юксак форсий маълумотлиси деб атайди.

Ёш Бойсункур Мирзо саройда вазирлик вазифасини адо этиш билан биргаликда илмга ташналиги туфайли китобларга алоҳида эътибор берди. Саройнинг Ҳумоюн кутубхонасидаги

китоблар сонини кескин кўпайтириб, унинг қошида *махсус китобат гуруҳи* ташкил этди. Замона тарихчиларининг хабар беришларича, бу меҳнат жамоаси 40 нафар атрофида бўлиб, у ерда машҳур хаттотлар, наққош ва мусаввирлар, саҳҳоф ва музаҳҳиблар илмий ва ижодий иш олиб бордилар. Ўғилларининг бу ишини Шохрух ҳам, Гавҳаршодбегим ҳам жуда маъқуллаб турдилар. Шохрухнинг ўзи ҳам Мавлоно Маъруф каби хаттотларни Шероздан Ҳиротга кўчириб келиб, бу кутубхонада китоблар кўчириш вазифасига тайинлади. Султон Бойсунқур Мирзо кутубхонасининг хаттотлари қўлёзма китобларда ҳурмат билан тилга олинади.

Улардан бири бўлган Аҳмад Румий кўп фозил кишилар билан суҳбатлашишга мойил бўлган. Уларнинг илму маърифат ҳақидаги бу суҳбатлари доимо китобларга бориб тақаларди. Бойсунқур Мирзо кутубхонасининг хаттот ва мирзоларидан бошқа бири Ҳожи Мақсуд ҳар бир қаламда (хат турида) шуҳрат қозонган эди. Султон Бойсунқур Мирзо китобат гуруҳига мансуб бўлган бошқа бир хаттот Шамс Бойсунқорийга шоирлар ўз девонларини *ёқутона* хат билан кўчиришни буюрар эдилар. Султоннинг бу хаттотга ҳурмати баланд эди.¹¹

Бойсунқур Мирзо бу соҳада сидқидилдан меҳнат қилди. 1420 йил Эрон Озарбайжонига, 1431 йил Астрободга ҳоким қилиб юборилган бўлса-да, бу йўналишдаги фаолиятини тўхтатмади. 1425 - 26 йиллар унинг саъй-ҳаракати ва сўз бошиси билан «Шоҳнома»нинг 40 га яқин қўлёзма нусхалари муқояса қилинган мукаммал нусхаси (ҳозирги мезон билан айтганда— илмий танқидий матни) юзага келди. Жозибали суратлар билан безатилган бу нусхалардан бири ҳозир Техрон музейида сақланади. Бу нусха бир неча асрлардан бери «Шоҳнома»нинг янги нусхаларини яратиш ва таржималар қилиш учун энг ишончли манба сифатида тан олиб келинганини кейинги асрларда кўчирилган нусхалар кўрсатиб турибди. «Шоҳнома»нинг таржималари устида иш олиб борган

---

¹¹ Қ.: Ҳайрат ул-аброр. «Ёқутнинг ҳуснихати ва ҳурмати» ҳикояти. Хамса, 2996.

тадқиқотчилар тарихда машҳур бўлган туркий таржималардан 1781 йилда амалга оширилган Хомуший таржимасини мана шу нусхадан қилинган деб ҳисоблайдилар.

Бундан ташқари ўша даврларгача тарқоқ ҳолда бўлган Амир Хусрав Деҳлавийнинг улкан поэтик меросини «жамлашда» Бойсунқурнинг жонбозлик кўрсатганини, натижада 120 мингдан зиёдроқ байт ҳажмида шеърлари тўпланганини Давлатшоҳ Самарқандий мамнуният билан тилга олади¹². Эрон адабиётшунос олими Маликушшуаро Баҳор ҳам «Сабкшуноси» асарида Бойсунқур Мирзо тузган матншунослар гуруҳи хизматларига юқори баҳо берган:

«Саъдийдан кейин «Гулистон» каби асарлар ҳам омма учун таржима қилиниб, форс тилининг ҳаммабоп дарсликларидан бирига айланди. Бойсунқурнинг VIII—IX аср (ҳижрий) теурийлар даврида Ҳирот ва Хуросоннинг ҳуснихат усталари гуруҳи «Гулистон»ни кўчириш билан кўп машғул бўлганлар. Бойсунқур Мирзо замонида хаттотлар «Гулистон» ни бир қанча нусхада Саъдий замонидаги махур хаттот Ёқут Мустасмий номи билан кўчирганлар ва шундай нусхалардан бизгача етиб келганлари мавжуд». Бу жумлалардан кўриниб турибдики, мазкур гуруҳ китоб кўчириш учун нусха танлашда иложи борица муаллиф замонасидаги нусхаларни танлашга ҳаракат қилишган. Бойсунқур Мирзонинг буйруғи билан яна «Фараж баъда шиддат»нинг таржимаси, «Нусхат ул-арвоҳ» китоблари кўчирилгани ҳақида ҳам маълумотлар бор.

Бу даврда юзага келган Бойсунқур Мирзо ёки унинг гуруҳи қаламига мансуб китоблар жуда кўп мамлакатларга ёйилди ва уларнинг кўпчилигини ҳозирги пайтда кўпгина Шарқ мамлакатлари қўлёзма фондларида (Истамбул, Техрон ва ҳ.к.) учратиш мумкин.

Бу даврдаги илмий, адабий-маданий меросга бўлган муносабат *араб ёзувининг ривожига* ҳам катта таъсир кўрсатди.

---

¹² Хусайн Бойқаро ҳам Амир Хусрав Деҳлавий шеърларидан 18 минг байтини йиғдириб, девон туздирган (қ.: Шомухамедов Ш. ва Мусаев Б. Амир Хусрав Деҳлавий –Т., 1971, 46).

Тарихда настаълиқ хатининг равнақ топиши ва шуҳрат қозониши айна шу Ҳирот матншунослик мактабининг фаолияти билан боғлиқ.

Маълумки, хатнинг бу турига насх хати асос қилиб олинган. Аввалига насх хати ҳарфларини кичрайтириш ва калталатиш йўли билан ўзгара борди. Дастлаб, (XIV аср) бу хатни ингичка хат тури номи билан атаб келишган. XV асрда бу хат ислоҳ қилиниб, ўзининг қатъий шаклига эга бўлди. Бу хатда танилган дастлабки хаттот темурийлар даври ҳуснихат санъатининг фаҳри ҳисобланган *Мир Али Табризий* эди. У настаълиқ хатининг ихтиросиси (возеъ), «Қиблат ул-куттоб» (котиблар пешвоси) деган лақаб билан шуҳрат қозонди.

Девон, рисола ва мактублар таълиқ хати билан кўчирилаётган бир вақтда Мир Али настаълиқ хатини ихтиро қилади ҳамда таълиқ хатига насх хатини кириштиради. Шунинг учун ҳам унинг хатига «наسخи таълиқ» номи берилади. Бу хат хаттотлар орасида жуда тез ёйилиб, Табризийнинг шогирдлари доираси борган сайин кенгая боради. Шогирдлари орасида унинг ўз ўғли Мир Абдулло ҳам бор эди. Унинг шогирдларидан икки киши - бири Мавлоно Жаъфар Шохрух Мирзо замонида хушхатликда ном чиқарган. Иккинчиси, Мирабулҳай китобат санъатида, иншо ва таҳрирда тенги йўқ котиб бўлиб, Султон Абу Саъид замонида иншонавислик шу кишига топширилган эди. Шогирдларидан (куёви) Амир Муҳаммад Бадриддинга ҳам Мир Али Табризийнинг ҳурмати баланд бўлган.

Кейинчалик Султон Ҳусайн Бойқаро ҳузурида фаолият кўрсатган Мир Али Ҳиравий ва Мулло Жаъфар Табризийлар ҳам бу хат билан шуҳрат қозонишди. Улар ҳам бу хатга ислохотлар киритишди. Бойқаро саройида Султон Муҳаммад ва Султон Али Машҳадийлар бу хатни қиёмига етказдилар.

Китобат санъатида темурий шахзодаларнинг ўзлари ҳам яхшигина фаолият кўрсатишган. Хаттотлик санъатига меҳри баланд Бойсункур Мирзо талайгина китобларни қаламдан чиқариш билан бирга Машҳадда қурилган, онаси Гавҳаршодбегим номи билан аталмиш масжид деворларига сулс ёзувида китобалар битган (бу ёзувлар ҳозир ҳам қисман

сақланиб қолган). Унинг улуғ тарихчи Шарафиддин Али Яздийнинг таълимини олган акаси Мирзо Иброҳим (1431 йилда вафот этган) ҳам олти хил хатда тенги йўқ хаттот эди. Машҳур хаттот Ёқут услубига тақлид қилиб, хат санъатида ундан ўтиб кетган эди. У ёзган хат қолдиқларининг баъзилари ўзи ҳокимлик қилган Шероздаги қадимий биноларда ҳозир ҳам қисман сақланиб қолган. Кейинчалик Шоҳ Ғариб Мирзо ва ва Султон Ҳусайн Бойқаронинг ўғли Бадиуззамон ҳам хаттотлик билан шуғулланишгани маълум.

Шоҳрух даврида унинг саройида асос солинган ҳамда XV аср давомида доврўғ таратган Ҳирот матншунослик мактаби ва у ерда фидокорона меҳнат қилган кишиларнинг хизматлари туфайли

- адабий-маданий меросга эътибор кучайди, борлари йиғилиб, нусхалари кўпайтирилди, таржима қилинди, янгилари яратилди,
- миниатюра санъати юксак даражада равнақ топди
- хат турлари такомиллашиб, настаълиқ хати юзага келди ва кенг расм бўлди
- анчагина қўлёзма нусхалар силсиласи узилмай кейинги авлодларга етиб келди.

***

Саволлар:

* Бойсунқур Мирзо ташкил қилган гуруҳ қандай юзага келди?

* Ушбу гуруҳ меҳнати билан юзага келган қандай асарларни биласиз ва улардан қаси бирини илмий-танқидий матн билан тенглаштирадилар?

* Бу давр Ҳирот матншунослик мактабининг хаттотлик соҳасидаги қандай ютуқлари тарихда қолган.

* Қуйидаги таянч сўз ва ибораларни изоҳланг: <китобат гуруҳи, «қиблат ул-куттоб», китоба, «хат».>.

***

III МАТНШУНОСЛИКНИНГ НАЗАРИЙ МАСАЛАЛАРИ

ОЛТИНЧИ МАВУ

Қўлёзма китоб ҳақида тушунча

Адабиёт: Л и х а ч е в Д.С. Текстология. Краткий очерк. М. - Л., 1964; М у р о д о в А. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. – Т.: Фан, 1971; Ш а м с и е в П. Матншуносликка оид тадқиқотлар. – Т., 1986.

Дарсининг мазмуни: Матншуносликда котибнинг мавқеи. Китобат санъати, китобнинг тузилиши.

***

Варақлари дасталаниб, муқова орасига олинган китоблар эрамизнинг биринчи асридан пайдо бўла бошлади. Улар дастлаб папирус, кейинроқ пергаментга ёзилган. Қоғознинг кашф қилиниши китоб яратиш тарихида оламшумул ўзгариш ясади. VII асрдаёқ Самарқанд кутубхоналарида қоғозли китоблар бўлгани ҳақида маълумотлар бор. Европа қоғозни XIII асрдан кенг ишлата бошлаган. Китоблар қўлда кўчирилгани туфайли, матншунослик нуктаи назаридан олиб қарасак, уларнинг юзага келишида **котиб (хаттот) муаллифдан кейинги иккинчи асосий шахс** ҳисобланади. Шунинг учун қўлёзма китоб яратилишида у ўзига хос **мавқега** эга бўлиб, унга кўра матн оригинали устида ишлаб ҳукм чиқара олган.

Котиб, аввало, хаттотлик санъатидан, қолаверса, барча хат турларининг нозик томонларидан воқиф шахс бўлмоғи лозим. Қўлёзма китобларда матн муайян бир хат турида ёзилгани ҳолда, зарур ўринларда ва котибнинг ихтиёрига қараб, айрим ҳолларда бошқа хат турлари ҳам учраб қолади. Баъзан котиб матндаги фикрни тасдиқлаш учун хошияларда ўзидан шеърый парчалар, изоҳлар қўшиши ҳам мумкин.

Шу билан бирга, котиб маълум даражада матншунослик билимига ҳам эга бўлмоғи керак. Муаллиф нусхасидан

кўчирилганни истисно қилганда, бошқа ҳолларда кўп нусхали матнлардан аслият учун нусха танлаш ҳам маълум даражада билим талаб қилади. Бироқ амалда, кўп ҳолларда мавжуд нусхаларгагина таяниб кўя қолинганининг гувоҳи бўламиз. Котиб асарни кўчириб ёзишда асар яратилган даврни, кўчирилган давр тилини, грамматик қоидаларини ҳисобга олиши керак. Бироқ кўп ҳолларда ўз замонасининг талабларини ҳисобга олиб, ўз замондошларига тушунарли бўлсин учун матнга маълум даражада ўзгаришлар киритиб юбориш ҳоллари кўп учрайди. Шу билан бирга, аслиятдаги айрим сўзларни нотўғри тушуниш, ўзича «тўғрилаш»лар натижасида ҳам кейинги нусхаларда матн ўзгаришга юз тутади. Айрим ҳолларда ҳатто котибнинг матнга бевосита дахл қилиши оқибатида ўзидан кўшишлар, онгли равишда ўзгартиришлар ҳам бўлиши мумкин.

Кўлёзма китобларнинг қандай чиқишига таъсир этувчи *учинчи шахс буюртмачи* ҳисобланган. Ҳар ҳолда китоб кимга мўлжалланганига қараб, маълум сифат ва шакл касб этган. Хукмдорлар, аркони давлат, мансабдор шахслар буюртмасига кўра ёки уларга тортиқ қилиш мақсадида яратилган китоблар мисолида *китобат санъатининг* юксак намуналари кузатилади. Улар хаттотлик, мусаввирлик, музаҳҳиблик (ҳал бериш—муҳалло) санъатини тақозо этган.

Бундай кўлёзма китоблар билан бир қаторда, оддий эҳтиёж учун, кимнингдир маънавий эҳтиёжини қондириш учун юзага келган *оддий ёзувда* (хаттотлик ёзувида эмас) битилган китоблар ҳам кўп тарқалган (*оддий нусха*). Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, уларнинг матнидан фойдаланишда ҳам юқорида санаб ўтган тасодикий ҳолларга тайёр туриш керак бўлади.

Ислом минтақа маданияти шаклланиши билан китоб яратишда ҳам кўпгина умумий жиҳатлар бу минтақада барқарорлашиб қолди. Бу ҳол, жумладан, китобнинг тузилишида ўз аксини топган ва *одоби тасниф* деган ном олган. Китобнинг тузилиши кўп ҳолларда қуйидагича бўлган:

—**Басмала**—ҳар бир китоб «бисмилло»дан бошланган.

—**Ҳамд**—Оллоҳнинг мадҳи, «тахмид» ҳам дейишади. Матннинг узвий таркибий қисми бўлиб, унда Оллоҳнинг бағоят

буюклиги ва барча ишларга қодирлиги, унга муаллиф муносабати акс этади.

—**Матн**—китобнинг асосий қисми бўлиб, унга айрим хошия ёзувлари, жадвал, пойгирлар кирмайди.

—**Ички унвон**—тузилиши мураккаб китобларда улар баъзан бошқа (масалан қизил) сиёҳ билан, баъзан қалин харфлар (жумладан насрий асарларда), баъзан ҳозиргидек саҳифа ўртасида берилади.

—**Хошия**—жадвал (матн рамкаси)дан ташқарида жойлаштирилиб, кўпинча тушиб қолган ўринларга қистирмалар қўйиш, изоҳ бериш, матн фикрини тасдиқлаш учун хизмат қилади.

—**Пойгир**—ўзидан кейинги саҳифанинг шу сўз билан бошланишини билдириб келувчи сўз бўлиб ўнг саҳифанинг энг остига, чап томонга жойлаштирилади (пойгир саҳифаларни дасталаш учун бет рақамлари ўрнига ишлатилади).

—**Колофон**—котибнинг қўлёзма сўнгида келтирадиган маълумотномаси. Унда китоб муаллифи (баъзан), котиб, буюртмачи (баъзан), кўчирилиш санаси, сабаби (баъзан) берилиши мумкин.

Бироқ кўпгина қўлёзма китобларда бундай маълумотларсиз яқунланишини ҳам эътибрдан қочирмаслик керак.

Қадимги китобларда матнлар турли шаклларда—сидирға, икки устун, тўрт устун, зина, ромб, доира шаклида, қия ҳолда ва бошқа турли геометрик шакллар тусида жойлаштирилган. Бу нарсa маълум даражада безак вазифасини ўтаб, шеърый матнларда, айниқса, кўп қўлланилган.

Одатда, маснавий, ғазал, рубоий каби шеърый жанрларга оид асарлар икки устун шаклида битилган.

Масалан, агар матн ғазал бўлса, *байт мисралари ёнма-ён, мақтада эса устма-уст ёзилиб, рамкага олинган*. Демак ўқиша ҳам шу тартибга роя қилмоқ керак бўлади. Матн зина шаклда жойлаштирилганда байтларнинг биринчи мисралари саҳифанинг ўнг томонига, иккинчи мисралари уларнинг остида чапга сурилган ҳолда ёзилган.

Бўш қолган ерлар турли безаклар билан безатилган. Ҳар иккала ҳолда ҳам шеър қофиялари устма-уст тушаверади.

Ҳозирги кунда қўлёзма фондларда сақланаётган китобларда пойгир ва арабий рақамлардан ташқари ҳар бир варақ алоҳида номерланган (бетлаш). Бундай манбалардан фойдаланганда уларнинг инвентар рақами ва варағи кўрсатилади, варақнинг ўнг юзи «а» ҳарфи билан, — чап юзи «б» ҳарфи билан белгиланади. (Масалан, 21-а бет.)

Турли жойларда, турли замонларда кўчирилган қўлёзмалар хати бир биридан кескин фарқ қилади. Ҳатто бир қўлёзманинг ўзида бир сўз турли шаклларда ёзилиши мумкин.

Шунинг учун ҳам ҳар бир қўлёзamani тўғри ва раvon ўқий олиш учун хаттотнинг ёзув услубига хос хусусиятларини ҳам ўрганиб чиқиши керак.

Баъзан кўплаб хат турларидан воқиф бўлган хаттотлар, ўз санъатларини намоиш этиш учун, кўчириш жараёнида хатнинг бошқа турларига хос унсурларни ҳам ишлатиб юбораверишади.

Хат сатр чизиғига асло бўйинсунмайди, баъзи қўлёзмаларда ҳарф нукталари бежо қўйиб кетилиши ҳам мумкин. Ўша нуктанинг қайси ҳарфга тегишля эканлигини матн мазмуни орқалигина билиб олишимиз мумкин.

Баъзан икки ҳарф учун битта нукта қўйилади. Бундай ҳолда биз ўша нуктани иккала ҳарфга ҳам қўйиб ўқишимиз лозим («хазон» сўзида битта нукта, «пичок» сўзи остида учтагина нукта қўйилган каби). Турли ҳарфларга тегишли бўлган нукталар бир жойда гуж ҳолатда ҳам берилади («бир» сўзи остида уч нукта).

Ёзувда айрим ҳарфлар ёки сўзлар бир бирига мингашиб келиши ҳам мумкин.

***

Саволлар:

* Китобнинг шакли ва мазмунига таъсир кўрсатувчи шахслар ва уларнинг таъсир доираси нималардан иборат бўлган?

* Китобнинг тузилиши билан боғлиқ бўлган тушунчаларни изоҳлаб беринг.

* Қўлёзма китоблардан олинган иқтибослар тадқиқотларда қандай кўрсатилади?

* Қуйидаги таянч сўз ва ибораларни изоҳланг: <Котибнинг мавқеи, оддий нусха, одоби тасниф, басмала, ҳамд, унвон, хошия, пойгир, колофон>.

***

ЕТТИНЧИ МАВУ

Матншунослик таҳлили объекти

Адабиёт: Л и х а ч е в Д.С. Текстология, М-Л., 1964, с. 9—14; Л и х а ч е в Д.С. Текстология, Ленинград, 1983.

Дарснинг мазмуни: Матн тарихи. Матншунослик таҳлили. Қўлёзма нусха турлари.

***

Муайян матн ҳақидаги барча маълумотлар йиғиндисини *матн тарихи* деймиз. Матн тарихини ўрганиш, аввало матншунослик таҳлилида асарнинг шакли ва мазмуни ҳақида аниқ тасаввур олиш учун керак. Матн тарихи фақат бадиий асарларгагина эмас, турли хил ҳужжатларга ҳам чуқурроқ кириб бориш имкониятини яратади. Матн тарихи материаллари ўз навбатида *матншунослик таҳлилини* амалга ошириш учун хизмат қилади.

Матншунослик таҳлили қуйидаги асосий омилларга аниқлик киритади:

- * - тадқиқ этилаётган матннинг қайси даврга мансублиги;
- * - матннинг тарихий-адабий ва маданий шарт-шароит билан алоқасини белгилайди ва кузатади;
- * - ўрганилаётган асар матнидаги барча ўзгаришларни ҳисобга олади;
- * - худди ўша шароитда ижод қилган бошқа муаллифларнинг асарларини ҳисобга олади;
- * - мазкур асарнинг бошқа асарларга кўрсатган таъсирини излайди.

Гап қадимги адабиёт намуналари ҳақида борганда, асарнинг муаллиф замонасидаги тақдиригина эмас, балки кейинги барча даврлар ҳам аҳамиятлидир.

Жумладан, Алишер Навоийнинг 870/1465-66 йилда кўчирган «Илк девон»и 1829 йилда Россиянинг Техрондаги элчиси А.С. Грибоедев ўлдирилиши муносабати билан Эрондан Петербургга юборилган ва ҳозир у ерда 564-рақам остида сақланади. 1968 йилда худди шу нусханинг факсимил нашри Тошкентда, «Фан» нашриёт томонидан чоп этилди.

Асарлар матни устида матншунослик таҳлили олиб бориш учун бу соҳада барқарорлашган қуйидаги бир қанча тушунчаларни билиб олишимиз керак:

Матн.—Бу муаллиф фикрининг ёзма ифодасидир. Муаллиф ҳозирги даврда ёзувчининг ўзи. Қадимда, ўрта асрлар адабиётида эса, асар матни асосан *котиблар* қаламига мансуб бўлган. Матннинг тўғри талқини учун унга котибнинг *онгли аралашувини* ҳам ҳисобга олиш керак. Беихтиёр қилинган хатолар эса матн талқинидан ташқарида туради.

Матнга, шунингдек, ёзув хусусиятлари, графика, безаклар, муаллиф чизган расмлар *кирмайди*. Қўлёзмани ўрганаётганда манбашунос ундаги нарсаларнинг қай бири матнга, қай бири қўлёзма хусусиятларига алоқадор эканини фахмлай олиши керак.

Худди шунингдек, матнга хос хусусиятлардан алифбога, имлога оид, матннинг *тасодикий нуқсонлари*—ёзув хатоси, тушиб қолган ўринлар, такрор ёзиб қўйиш ҳоллари, беихтиёр кистирмалардан ажрата билиш керак.

Матнга хос ҳодисалар билан матндан ташқари бундай ҳодисаларни фарқлай билиш учун, кўп ҳолларда, пухта тилшунослик билими тақозо этилади. Чунончи, тил саводсизлиги *матнга алоқадор ҳолат* юзага келтирса, имло саводсизлиги *матндан ташқари* ҳодисадир. Буларни фарқлай олиш осон иш эмас.

Асар.—Манбашунос учун асарнинг объектив белгиларини аниқлаб олиш жуда муҳим. Манбашунослик нуқтаи назаридан

мазмун жиҳатдан тугал ва шакл жиҳатдар маълум яхлитликка эга бўлган матннигина асар деб атай оламиз.

Қадимий матнларда алоҳида бир тузилишга эга бўлган асарлар ҳам учраб туради. Асар ичида қўшимча, қистирма сюжетлар, қиссалар, афсоналар учраши мумкин. Матншунос бундай қиссаларни асосий асардан ажратиб олиб қарамаслиги, унинг яхлит асардаги ҳодисалар билан биргаликда олиб текшириши лозим бўлади. (Жумладан, «Шайх Санъон» қиссаси, «Ҳафт пайкар», «Ҳашт беҳешт», «Сабъаи сайёр» ҳикоятлари ва ҳ.к.)

Асар тушунчасининг ўзи нисбий характерга эга. Бу тушунчага манбашунос бошқа матнлардан у ёки бу даражада мустақил матн тарихига (таҳрир вариантлари, матн нусхалари, фарқлантирувчи тил хусусиятлари, тазкираларда мустақил асар сифатида учраши ва ҳ.к. ҳолатларга) эга бўлгандагина мурожаат этади. Матншунослик тарихида икки алоҳида ёдгорликни бир асар деб танилиши ёки аксинча ҳолатлар ҳам учраб туради. Асарнинг сақланиб қолган бир парчасининг ўзи уни тўла асар сифатида қабул қилиш ҳоллари ҳам бўлиб туради.

Қўлёзма.—Ҳозирги замон адабиётида қўлёзма деб *муаллиф нусхаси* тушунилади. У машинкада ёзилган ёки компьютерда терилган бўлиши мумкин. Қадимий асарлар матншунослигида эса, аҳвол бошқача. Унда қўлёзма—бир ёки бир неча асарларни ўз ичига оладиган қўлда ёзилган матн (ёки унинг бир қисми)дир. Қадимий асарлар матншунослигида *муаллиф дастхати* бўлган қўлёзма алоҳида қадрланади.

Нусха деб аслият ёки бошқа нусхадан кўчириб олинган матнга айтамыз. Нусхада кўчириб олинган аслиятдаги иллюстрациялар тушириб қолдирилиши, ёки аксинча, йўқ бўлса қўшилиши мумкин.

Бир қўлёзма турли асарларни ўз ичига олган ҳоллари кўп учрайди. Масалан, Қўлёзмалар институти чиқарган каталогда инв. 409 да Низомий «Хамса» си қўлёзмасида Лутфийнинг бир неча ғазаллари; инв. 165, ўша асар, Ҳофиз Шерозий ғазал ва рубоййлари қўшиб кўчирилган.

Баёзлар эса бир қанча шоирларнинг шеърларидан ташкил топиши мумкин. Масалан: Инв. № 94, баёз ғазал, мухаммас ва рубоийлардан иборат. Унда: Жомий, Ибн Ямин, Бедил, Машраб, Саййиидо, Ҳофиз, Имло, Гулшаний, Фигоний, Мушфиқий, Соиб Хайём, Анқо, Ҳайрат, Хозик шеърлари бор.

Қўлёзма ҳам, нусха ҳам баъзан муаллиф нусхаси бўлиши мумкин. Матншунослик амалиётида қўлёзма матнини—қўлёзмадан, нусха матнини—нусхадан, дастхат матнини—дастхат тушунчаларидан фарқлай олиш керак.

Қоралама ва оққа кўчирма. Муаллиф дастхати қоралама ҳолида, яъни ижодий жараёни акс эттирувчи қатламларга эга бўлган матн бўлиши мумкин. Баъзан биров оққа кўчирган нусха устидан муаллиф қайта кўрган, тузатган қўлёзмалар ҳам учраб қолади. (Қаранг: «Хамсат ул-мутаҳаййирин». Бу ерда Жомий ўз қўли билан тузатган қўлёзма китоб ҳақида гап боради.)

***

Саволлар:

- * Матн тарихига нималар киради?
- * Асар матни ва қўлёзма матни тушунчалари ўртасидаги фарқни изоҳланг.
- * Муаллиф ижодий жараёни қатламларини қандай нусха акс эттириши мумкин.
- * Қўлёзма китобдаги матнга кирмайдиган нарсалар нималар?
- * Қуйидаги таянч сўз ва ибораларни изоҳланг: <матн, асар, қўлёзма, нусха, матн тарихи, матншунослик таҳлили>.

***

САККИЗИНЧИ МАВУ

Матн турлари ва вариантлари

Адабиёт: Л и х а ч е в Д.С. Текстология. Краткий очерк. М. - Л., 1964, с. 13—15; Н а в о и й. “Мажолис ун-нафоис”. –Т., 1961, 11—12-

б.; СВР; Ҳакимов М. Навоий қўлёзмаларининг тавсифи. –Т.,1983, 24—25-б.

Дарсинг мазмуни: Вариант ва «разнотчение» тушунчаси. Матн иурли вариантлари: таҳрир варианты, тил варианты, фольклорда вариантлик. Вариантларнинг юзага келиш сабаблари.

***

Қадим ёзма ёдгорликлар матншунослигига оид тадқиқотларда **«вариант»** (бошқача кўриниши) атамасининг **«разнотчение»** (ўқилишдаги фарқлар, матний тафовут) термини билан параллель ишлатилиши баъзан англашилмовчиликларни келтириб чиқаради. Ҳатто луғатларда ҳам уларни баъзан бир тушунча сифатида изоҳлашади. Аммо матншунослик назарияси бу тушунчаларни фарқлай олишни тақозо этади.

Вариант —ижодий мақсадларни кўзлаб, онгли равишда асарнинг қайта ишланган фарқли шакли бўлиб, бутун асарга алоқадор тушунча. «Разнотчение» (ўқилишдаги фарқлар) эса, бутун асарга эмас, айрим жумла, айрим банд, нари борса, айрим саҳифаларга алоқадор фарқлардир. Бунинг устига бу фарқларга онгли ёки билмай йўл қўйилган бўлиши мумкин.

Матншунослик амалиётида ёзма ёдгорликларнинг турли вариантларига дуч келишимиз мумкин.

Матннинг таҳрир варианты (кўриниши). Таҳрир варианты деб матннинг муаллиф ёки бошқа шахс томонидан атайин қайта ишланган нусхасига айтамыз. Матннинг қайта ишланишига асарнинг ғоявий мазмуни, бадиий шакли, услуби, фактик материалларидан айримларини чиқариб ташлаш, қўшиш ёки ўзгартириш зарурати сабаб бўлади.

Масалан, Абу Мансур ас-Саолибий (961—1038)га шуҳрат келтирган «Ятимат ад-дахр фи маҳосин аҳл ал-аср» («Аср аҳлининг фозиллари ҳақида замонасининг дурдонаси») тазкираси асар муқаддимасида ёзилишича 384 йил х.(994-95)да

ёзила бошлаган. Кейинроқ бориб, муаллиф китобига янги маълумотлар киритиб уни 1020 йилларда қайта яратган¹³.

Жумладан, Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» асари биринчи марта 1491 йил, иккинчи марта 1498 йил ёзилган.

Бу асар матни тадқиқотчиси С. Фаниеванинг фикрича, «Мажолис ун-нафоис» асари иккинчи таҳрир вариантининг юзига келишига қуйидаги ҳолатлар сабаб бўлган:

* ижтимоий муҳитида Ҳусайн Байқоро обрўсини янада кўтариш учун кейинги нусхада С. Ҳусайнга бағишланган 8 - мажлисни қайта ишлаган, унинг ижодидан намуналарини кўпайтирган;

* Адабий жараёни синчиклаб кузатиб борган Алишер Навоий янги кириб келаётган ёш кучларга алоҳида эътибор билан қараган ва нусхани янги номлар билан бойитган.

* 1492 йил 8 ноябрда вафот этган Жомий номи билан бошланадиган 3-мажлис хотимаси шу муносабат билан айрим ўзгаришга юз тутди.

* 23 машҳадлик шоир ҳақида маълумот тўплаб киритилган¹⁴.

Матндаги тузатишларнинг кўп эканлиги ҳамма вақт янги таҳрир вариантининг аломати бўлавермайди. Шу билан бирга матндаги тузатишлар миқдор жиҳатдан унча кўп бўлмаса-да, мазмун жиҳатдан яхшигина ўзгаришга юз тутган бўлса, уни янги таҳрир варианты деб қабул қилишга тўғри келади.

Агар матн маълум мақсадни кўзлаб қайта ишланмаган бўлса, таҳрир варианты ҳақида гап бўлиши мумкин эмас (Чунончи, матннинг бир қисми йўқолган, ёки узоқ йиллар давомида қайта кўчирилавериш тил хусусиятлари ўзгариб борган бўлса).

—Навоий «Муншаот» қўлёзмаларини 1499 йилгача уч бор таҳрир қилган: янги мактублар қўшган. Унинг биринчи

---

¹³ Крачковский И.Ю. Абу-л-Фароҳ ас-Вава Дамасский, Петроград, 1914, стр.12.

¹⁴ Фаниева С. Давр адабий ҳаёти кўзгуси. —Алишер Навоий «Мажолисун нафоис» илмий танқидий матни нашрига сўзбошидан.

вариантида 94 та, учинчисида эса 100 тадан ортик мактуб бор эди (Ҳақимов М. Навоий қўлёзмаларининг тавсифи. –Т.,1983, 24—25-б.).

—«Саид Ҳасан Ардашерга шеърӣ мактуб»нинг таҳрир варианты бор (А. Ҳайитметов). Унга ҳам бир қанча ёш шоирларни қўшган.

Матннинг тил варианты. Тил варианты деганда матннинг стихияли тарзда (атайин эмас) бирор муҳит, жой ёки юртда кўп марта кўчирилиб ёзилиши натижасида ўша муҳит тил хусусиятларига кўра бошқа нусхалардан фарқ қиладиган қўлёзмаларини тушунамиз.

Улар қўлёзмаларнинг муайян бир туркумини ташкил қилади (татар, уйғур, озорбайжон, хоразм ва ҳ.к.). Шу жиҳатдан қўлимизга тушган қўлёзмати таҳрир вариантими, тил вариантими эканини аниқлаш бирмунча осон.

Матннинг алоҳида варианты. Агар бир қанча нусхалар тил варианты ва таҳрир вариантыга алоқаси бўлмаган умумий ўзгаришларга юз тутган бўлса (умумий хатолар, жузъий ўзгаришлар) унда ёдгорлик матнининг алоҳида варианты дейилади.

Бу ҳол кўпроқ фольклор меросга алоқадор. Фольклорда «вариант» ижрочиси номи билан юритилади. Масалан, «Алпомиш»нинг Фозил Йўлдош ўғли варианты, Берди бахши варианты, Саидмурод Панох ўғли варианты ва ҳ.к.. Фольклор матни - вариантнинг оғзаки ифодаланиши бўлиб ҳисобланади.

***

Саволлар:

- * Матннинг таҳрир варианты қандай шароитларда юзага келади?
- * Қайси асарларнинг таҳрир вариантларини биласиз?
- * Фольклор матншунослигида вариант деганда нима тушунилади?
- * Қуйидаги таянч сўз ва ибораларни изоҳланг: <вариант, матний тафовут («разночтение»), таҳрир варианты, тил варианты>.

***

ТЎҲҚИЗИНЧИ МАВҒУ

Ягона нусхадаги матн тарихини ўрганиш

Адабиёт: Л и х а ч е в Д.С. Текстология. Л., 1968, с. 151; Туркий сўзлар девони. Уч томлик. –Т., 1960—64.

Дарсинг мазмуни: Ягона нусхада сақланиб қолган матнлар. Палеографик ўқиш. Текстологик ўқиш. Матн устида ишлашнинг умумий ва хусусий принциплари. Матн тузиш жараёнидаги тузатишлар.

***

Ёзма ёдгорликларимизнинг ягона нусхада сақланиб қолганлари ҳам талайгина бор. (Хўжандийнинг «Латофатнома», Сайид Аҳмаднинг «Таашшукнома» асарлари ягона нусхада Лондондаги британия музейида сақланмоқда; Қутбнинг «Хусрав ва Ширин» достонининг ягона нусхаси Париждаги миллий кутубхонада 312 қайд рақами остида сақланмоқда; Сайфи Саройи «Сухайл ва Гулдурсун» достони Ўз ФА Адабиёт музейи фондида, Дурбекнинг «Юсуф ва Зулайхо» достони, Турди Фароғийнинг шеърлар девони Ўз ФА ШИ фондида сақланмоқда).

Асар матнини тиклаш ва нашр этиш ишлари матннинг ягона ёки кўп нусхада сақланиб қолганидан қатъи назар, барқарорлашган *умумий принциплар* асосида олиб борилади. Аммо матншунослик амалиёти бу принципларнинг қотиб қолган қоидалар йиғиндиси эмаслигини, уларга ёпишиб олмаслик кераклигини кўрсатади. Кўпинча, маълум бир қўлёзма устида иш бошлар эканмиз, бу принципларга нисбатан истисноли ўринлар чиқа бошлайди. Шу боис ҳар бир ҳолат ва қўлёзма учун хусусий бўлган жиҳатларни ҳисобга олган ҳолда, умумий принципларга қўшимча равишда, фақат шу қўлёзмагагина хос бўлган *хусусий принциплар* ишлаб чиқилади ва бундай ҳолатлар, одатда, нашрнинг археографик кириш (матн танқиди) қисмида зикр этилади.

Матн устида ишлаш, аввало, уни ўқиб чиқишдан бошланади. Матнни ўқиш икки босқичда кечади. Биринчи босқич *палеографик ўқиш* тарзида боргани маъқул. Яъни, матнни ёзув характериға қараб, ҳарфлари аниқланиб, сўзлар чегараси белгилаб олинади. Ёзув ўчган, ўчирилган жойларини эътиборға олиб (қайд этиб) ўқиб чиқилади. Ўқилишининг иложи йўқ ўринлар (доғ, ўчган, ўчирилган, қайта тузатилган ва ҳ.к.лар) фотоанализ қилиниши мумкин. Бунинг учун ривожланган мамлакатларда ҳозир люминисцент фотографияси, радиографияси, рентгеноскопия каби усуллар қўлланилади. Аммо ҳозирги пайтда бу замонавий усулларни қўллаш учун техник воситалар қўлёзма фондларимизда мавжуд эмас.

Мураккаб ҳолларда айрим хос ҳарфларнинг ёзилишиға жадвал тузиб олган маъқул. Бу муайян ҳарфнинг бошқа ўринларда учрайдиган қийин ҳолатлардаги кўринишини аниқлашни осонлаштиради. Бу босқичда матннинг *шакли* тикланади. Бу—матнни матншунослик нуқтаи назаридан тушунишнинг биринчи босқичи.

Матннинг турини аниқлаш; асарнинг юзаға келиш ва матннинг ёзилиш даврини аниқлаш; келиб чиқиш ўрнини аниқлаш каби ташқи белгилар ҳам ягона нусхадаги матн тарихини ўрганишнинг дастлабки босқичида амалға ошириладиган ишлардандир. Бу ишларнинг натижаси охир оқибатда асар матнини тўғри тушунишға хизмат қилади.

Иккинчи босқич *текстологик ўқиш* тарзида боради. Яъни, матн синтаксисига кириб борилади ва унинг *мазмун*и тикланади.

Матнни тўғри ўқий олишнинг асосий шарт—давр тилини яхша билишдир. Бунинг учун даврнинг фонетик, морфологик ва синтактик мезонларидан хабардор бўлишимиз керак бўлади. Ўқиш жараёнида давр адабий услуби, тарихий атамалари ва ҳ.к.ларға эҳтиёж сезилади.

Мураккаб матнлар албатта кўчириб ёзиб олиниши керак. Бунда унинг тиниш белгилари ўрни, персонаж нутқи, кўчирма ва ўзлаштирма гаплар ва ҳ.к.лар яққол кўриниб қолади. Бунда матндаги хатолар, тақрорлар кўзға ташланиши осон бўлади. Бу

босқичда матн тарихини ўрганиш сари чуқурлашиб борилади. Яъни: матн хатолари, атайин ёки беихтиёр киритилган ўзгаришлар, уларнинг юзага келиши сабаблари аниқланади.

Бундай нусхаларнинг матнини тиклашда, ўқилиши қийин, тушунарсиз жойларини аниқлашда матншунос кўп жиҳатдан бир нусха доирасида чегаралангани сабабли, контекстга суянган ҳолда *ҳиссий идрок*ни ишга солишига тўғри келади. Ўқилиши қийин, бузилган жойларни асарнинг умумий мазмунидан келиб чиқиб, ўз мулоҳазаларигагина асосланиб тузатиш матншуносликда *конъектура* дейилади.

Ниҳоят, матн тарихи учун йиғилган барча маълумотларга асосланиб, матнни бир бошдан тиклашга киришилади. Тайёр бўлган матн илмий ёки оммабоп тарзда чоп этилади. Матн тарихи ҳақидаги маълумотлардан эса матн танқиди (матн ҳақидаги тадқиқот, матншунослик таҳлили) юзага келади.

***

Саволлар:

* Ягона нусхада сақланиб қолган ёзма обидалардан қайсиларини биласиз?

* Уларнинг матнини тиклаш учун танишув қандай бошланади?

* Ягона нусхада сақланиб қолган ёзма обидалар матнини тиклашда матншунос қандай материалларга суянади?

* Қуйидаги таянч сўз ва ибораларни изоҳланг: <умумий принциплар, хусусий принциплар, палеографик ўқиш, текстологик ўқиш, конъектура >.

***

ЎНИНЧИ МАВУ

Кўп нусхали матнларни тадқиқ этиш

Адабиёт: Лихачев Д.С. Текстология. Л., 1983, глава V, с. 175; Ф и р д о у с и. Шахнаме. Критический текст. Т. I, Предисловие Бертельса Е. Э. М., 1960; М. Ҳамидова. Манбашуносликнинг баъзи масалалари. — «Шарқ машъали» ж-ли, 1999.

Дарснинг мазмуни: Матнларни хиллаш. Таянч нусха танлаш. Матн устида ишлаш.

***

Асар кўп нусхаларда сақланиб қолган бўлса, матншунос улардан фойдаланиб, энг ишончли матнни юзага келтириши керак бўлади. Бунинг учун мавжуд нусхаларнинг барчаси тадқиқ назаридан ўтказилиши ва хилланиши лозим.

Кўп нусхали матнларни тадқиқ этишда *нусхаларни хиллаш* жараёни қуйидагиларни ўз ичига олади:

- Нусхаларни топиш
- ўзаро алоқадорлик даражасини аниқлаш
- кўчирилган нусхалар (копия)ни аниқлаш
- даврини, ўрнини аниқлаш

Айтайлик, турли нусхаларда матнни йиғиб олдингиз. Аввало, уларнинг ўзаро алоқадорлик даражаси аниқладингиз. Кейин уларни хиллашга ўтасиз:

- нуқсонсиз
- нуқсонли
- тўла
- тўла бўлмаган
- ўзгартириб кўчирилган
- ўзгартирмай кўчирилган ва ҳоказолар.

Шундан кейин бир нусхани **таянч нусха** қилиб белгилаб олинади ва кейинги барча ишлар шу нусха атрофида олиб борилади. Таянч нусха учун, одатда, қадимий, бенуқсон ва тўла сақланган қўлёзма **мўътабар** саналади. Аммо ҳаётда ҳамма вақт мавжуд қўлёзмаларнинг орасида қадимийси яхши сақланган ва бенуқсон бўлавермайди. Шунинг учун бу танловда бирмунча кейинроқ юзага келган қўлёзмага келиб тўхташимиз ҳам мумкин. (Нашр учун, барча қўлёзмалар қиёсий ўрганиб чиқилиб, тадқиқот натижаларига қараб, бошқа таянч нусха танланиши ҳам мумкин.) Аммо бошқа нусхалар билан умумий жиҳатлари кўпроқ нусхани таянч нусха сифатида танлаган маъқул. Шунда *ўқилишидаги фарқлар* сони кўпайиб кетмайди.

Бундан кейинги ишлар қуйидагилардан иборат бўлади:

- нусхаларни таққослаш
- ўқилишдаги фарқларни аниқлаш ва уларни таянч нусхага йиғиш
- ўқилишдаги фарқларни таҳлил қилиш
- қистирилган ва тушиб қолган ўрнларини аниқлаш.

Матн ўстида ишлаш.

Д.С.Лихачев таянч нусха матнига матний тафовутларни йиғишнинг қуйидаги усулини тавсия қилади.

Қоғоз нусхалар сонига қараб устунларга ажратилади.

А	Б	В	Г
таянч нусха матни	ёрдамчи нусха	ёрдамчи нусха	ёрдамчи нусха

Чап устунга таянч нусха матни ёзилади.

Матний тафовутлар кўп бўлса, таянч нусха матни бир қаторга биттадан сўз тарзида ёзилади.

Кейинги ҳар бир устун биттадан ёрдамчи нусханинг матний тафовутига ажратилади. Устун тепасига ўша нусханинг *шартли белгиси* ёзиб қўйилади. Нусхаларга алифбо тартиби, нусха топилган ёки сақланадиган жойнинг бош ҳарфи шаклида шартли белгилар берилади ва бу ишнинг тадқиқот қисмида кўрсатиб ўтилади.

Барча матний тафовутлар киритиб бўлингач, уларнинг таҳлиliga ўтилади.

Матний фарқлар фақат котибнинг хатоси туфайлигина юзага келиб қолмасдан, балки онгли равишда қилинган бўлиши ҳам мумкин.

Матншунос олимлардан проф. М.Ҳамидова матн тузиши жараёнида аниқланган бундай текстологик характердаги барча саҳв ва матний тафовутларни уч гуруҳга бўлиб ўрганишни мақсадга мувофиқ деб билади:

1. Композицион ўзгаришга олиб келган фарқлар.
2. Имловий хатолар.

3. Матнни маъновий бузилишга олиб келган тафовутлар.

Бу саҳв ва матний тафовутлар таҳлили нашрнинг тадқиқот қисмида батафсил ёритилади.

Лихачев рус матншунослиги ҳақида ёзади: «Матний фарқларнинг таҳлилидан мақсад—матн тарихини яратиш, сақланиб қолган нусхаларнинг алоқадорлик даражасини, генеологик муносабатини аниқлаш.

XVIII—XIX асрлар матншунослиги матний тафовутларнинг келиб чиқишига бирма-бир аниқлик киритар экан, бир чеккадан ўқилишдаги янги фарқларни эскироғи билан алмаштириб бораверган, шу йўл билан гўё энг қадимги матнни «тиклаган». Ўзирги пайтда «тиклаш»нинг бу усулини тўғри деб ҳисоблай олмаймиз. Бу йўл билан яратилган лаҳтак (курама) матн ҳеч қачон бўлмагани аниқ.

Ҳозирги пайтда матншунос матн тарихини яратишга, унинг турли хиллари, кўринишлари ва алоҳида нусхалари орасидаги тарихий алоқадорликни аниқлашга ҳаракат қилади. Шу боис ҳозирги пайтда матншунос учун муҳими матннинг тур ва вариантларини аниқлаб олиш, ундан кейин уларнинг келиб чиқишини аниқлаши керак.

Шунинг учун матний тафовутлар таҳлили бошқа мақсад сари йўналтирилиши керак: яъни, «дастлабки матн»ни тиклаш эмас, балки ёдгорлик матнининг тарҳини яратиш учун матннинг барча босқичлардаги ўзгариб бориши ҳақида маълумот бериши керак. Кейинги босқичларга ойдинлик киритиб олгандан кейингина, энг қадимийсини тиклаш мумкин». (Лихачев Д.С. Текстология. Л., 1983/182-183).

Матн тарихи учун энг муҳим маълумотлар матний тафовутлар таҳлили натижасида қўлга киритилади. Бундай фарқларнинг ҳар бири ўзининг келиб чиқиши нуқтаи назаридан тарихий планда ўрганилади. Уларнинг қайси бири қайсинисидан келиб чиққанини аниқлашга ҳаракат қилинади.

Алоҳида фарқларнинг умумлашма таҳлили нусхаларнинг шажарасини белгилаш имконини беради.

Барча матний тафовутлар ўрганилиб, таҳлилдан ўтказилгач, устунлар ўзининг таянч нусхага яқинлиги даражасига қараб қайта қўйиб чиқилади ва нашр учун таянч нусха танланади. Бу ишни ҳозирги пайтда компютер ёрдамида анчагина осон амалга ошириш мумкин.

***

Илмий-танқидий матн яратишда ҳам, одатда, қадимий, бенуқсон, тўла деб ҳисобланган нусха *мўътабар* саналади ва шу нусха *таянч нусха* деб олинади. Таянч нусха танлашда муайян вазиятдан келиб чиқиб, ҳар сафар турлича ёндашилади. энг қадимий нусха ўта нуқсонли бўлса, асос қилиб олишга ярамайди, Унда бирмунча кейинги йилларда яратилган нусха танланади.

Асосга олинган қўлёзма нусха матни *кўчириб олин*иб, қолган қўлёзма нусхалар матнини шу матн билан қиёсланишдан келиб чиққан фарқлар саҳифа ости (аппарат)да кўрсатиб борилади. Бунда *кўчириб олинган нусха*—асосий, қолганлари—ёрдамчи манба ҳисобланади. Ёрдамчи манбаларнинг ҳар бирига саҳифа остида алифбо тартибида ёки нусха топилган ёки сақланадиган жойнинг ёхуд котиб номининг бош ҳарфи шаклида шартли белгилар берилади ва бу нашрнинг тадқиқот қисмида кўрсатиб ўтилади. (А—Абдужамил котиб қўлёзмаси, Б—Султон Али Машҳадий қўлёзмаси, В—Тошкент қўлёзмаси каби.) Бир марта белгилаб олинган хусусий бу принципга бутун нашр матни давомида қатъий риоя қилиш керак бўлади.

***

Ёрдамчи манбалар бўлиб хизмат қилувчи нусхалар сон саноксиз бўлса, улардан энг мўътабарларигина танлаб олинади. Чунончи, Е.Э. Бертельс «Шоҳнома» илмий-танқидий матнини тузишда энг қадимий тасаввурини берувчи қўлёзмаларигина нашрни тайёрлаш учун жалб этган¹⁵.

Нашр илмий-танқидий матн бўлмаса, матнда бериш учун, кўп ҳолларда, тафовутли сўз ёки ибораларнинг матн мазмунидан келиб чиқиб, лозим топилган шакли танланади. Кўпинча

---

¹⁵ Фирдавсий. Шахнаме. Критический текст. Т.І, М., 1960, с.9.

транслитерация нашрида шундай ҳолат кузатилади. Таниқли матншунос устозлар ҳатто илмий-танқидий матн тузишда ҳам баъзан шундай йўлдан борганликлари кузатилади (Қ.: Порсо Шамсиев. Матншуносликка оид тадқиқотлар. –Т., 1986, 19-б.).

***

Саволлар:

- * Таянч нусха қандай нашр учун ўзгаришсиз кўчириб олинади?
- * Нусхаларни хиллаш жараёни қандай олиб борилади ва таянч нусха қандай танланади?
- * Илмий-танқидий матн ва оммабоп нашрларда асар нусхаларида матний тафовутларга муносабат қандай?
- * Қуйидаги таянч сўз ва ибораларни изоҳланг: <таянч нусха, мўътабар қўлёзма, нусханинг шартли белгиси>.

***

ЎН БИРИНЧИ МАВУ

***Матн тарихини ўзаро боғланган,
бир бутун (комплекс) ҳолда ўрганиш***

Адабиёт: Лихачев Д.С. Текстология М—Л 1964. Стр. 61; Письменные памятники востока; историка филологическая исследования. М., 1970. Стр. 135—141; И с х о қ о в Ё. Баёз ва баёзчилик тарихи.—“Ўзбек адабиёти тарихи масалалари” китобида. – Т., 1976, 78—100-б.; Ш а й х з о д а. Тазкирачилик тарихидан. — “Навоийга армуғон” китобида, –Т.,1968.

Дарснинг мазмуни: Асар матни ҳақидаги бевосита маълумотлар, билвосита маълумотлар. Қўлёзмадаги асарларнинг ўзаро алоқадорлиги.

***

Матн тарихи учун маълумотлар бевосита ва билвосита йўл билан ҳосил қилиниди. Бундай маълумотларни тадқиқотимизга иложи борица кўпроқ жалб этишимиз керак.

Бевосита маълумотлар—тўғридан-тўғри асарнинг ўзидан олинадиган маълумотлардир. Асар матни ўрганилар экан уни, имкони борича ҳар хил турларга мансуб матнлари тадқиқот учун жалб қилинади. Унинг вариантлари қатлам бақатлам ўрганилиб борилмоғи керак. Қўлёзмадаги сана (тарих), имзо, қўлёзманинг ўзидаги муаллиф ёки котибнинг ўзи ёки ўз даври воқеа ва ҳодисалари ҳақидаги қайдлари ва ҳоказолар бевосита (*асосий*) маълумотлар ҳисобланади. Бундай маълумотларни қидириб топа билиш керак. Матннинг ўзида бундай маълумотлар бўлмагани ҳолда *қўшимча* манбалардан маълумотлар қидирилади.

Билвосита маълумотлар—асар ҳақида бошқа турли манбаларда келтирилган маълумотлар бўлиб, уларни топиш бирмунча мураккабдир. Ҳар бир асар ўша муаллифнинг бошқа асарлари билан боғлиқ ҳолда (баёзларда, тўпламларда, вақтли нашрларда, архив таркибида), ёзилган даврда юзага келган бошқа асарлар билан алоқадорликда ўрганилмоғи керак. Асар атрофидаги бу «доира» қанчалар кенгайиб борса, матн тарихини тиклаш учун асослар шунчалик кўпаяди.

Баъзан асарлар мавзу жиҳатидан бир турли ёки унга камроқ алоқадор мазмундаги бошқа асарлар билан қўшиб кўчирилган бўлади. Бунда тўпламнинг таркиби биз ўрганаётган асарнинг жанри, унинг мазмуни тузувчи томонидан қандай тушунилганлигини ёритиб берилиши мумкин. Бу ҳолда тўпламга кирган асарлардаги тузувчи ёки котиб киритган тузатишлар тўпламга бошдан оёқ алоқадор бўлиб, унда жой олган бошқа асарлардаги тузутишлар тадқиқ қилинаётган асарларда ҳам ўз аксини топган бўлади.

Тўплам таркибига кирган асарларни махсус шу тўплам учун қайта ишланган бўлиши, муаллиф айна шу китоб ёки тўплам учун ўз асарини қайта кўриб берган бўлиши ҳам мумкин. Бу ҳолда муаллифнинг иш услуби акс этган бўлади.

Қўлёзманинг матн тарихига архив материаллари ҳам ойдинлик киритиши мумкин. Матн тарихини ўрганишда қўлёзманинг қаерда ёзилиб, қаерга бориб қолганигина эмас,

қаерларда сақланганлигини, қаерларда фойдаланилгани ҳам жуда муҳим.

Матн тарихини тиклашда куллийт ва баёзлар, тазкира, манокіб ва рисоалар каби бошқа манбаларни билиш ҳам муҳим ўрин тутди. Бу хилдаги асарлар биз ўрганаётган асарнинг ёзилиши тарихи, унинг шухрат топиш даражаси ва энг муҳими матннинг маълум тарихий даврда қай аҳволда бўлганини аниқлашда ёрдам беради.

Тажрибали матншунос асарнинг бизгача етиб келмаган вариантдан келтирилган биргина иқтибосдан жуда кўп нарса билиб олиши мумкин.

Татаббулар ёзиш анъанаси кенг ҳукм сурган Ўрта аср ислом шарқи адабиётида асарлар матнини бошқа турдош асарлар матни билан алоқадорликда ўрганиш яхши натижалар беради.

Лихачев айтганидек, ҳеч бир ёзма ёдгорлик танҳоликда мавжуд эмас. У ижтимоий ҳодисадир¹⁶. Энг муҳими шу—матншунос тадқиқотчилар одатда ёдгорликнинг маълум нусхалари асосида илмий матнни тузиб оладилар, ундан кейин шу матн асосида асарни талқин қиладилар. Ёдгорликнинг мазмун хусусиятига қараб, асар қўлёзмаларининг солмоғи, сифатига қараб шундай йўл тутиш тўғридир.

Баъзан таянч қўлёзма асосида аввал матн тузиш ишининг тарихий-назарий асослари, яъни, асарнинг яратилган даври, унинг ёзилиш сабаблари, ғоявий мазмуни, бош сюжет йўли, асарнинг таркибий қисмлари, воқеанинг юз бериш ўрни, образлар тизими, тил хусусиятлари, адибнинг услубий белгилари сингари муҳим умумий соҳалар ўрганиб чиқилади ва бундан келиб чиқувчи хулосалар матн тузиш тамойилларининг хусусий жиҳатларини ишлаб чиқишда, матн тузиш жараёнида ҳисобга олинади.***

Баъзан бирор мўътабар ишончли манба асосий таянч нусха сифатида олинса ҳам шу нусханинг ҳамма хусусиятларини сақлашга ҳаракат қилинса-да, кези келганда шу қўлёзмага ҳам

---

¹⁶ Лихачев Д.С. Тектология. М—Л. 1964. стр. 62.

танқидий қаралиб, нусхада кўринган хато ва нуқсон бошқа нусхалар ёрдамида танқидий матн доирасидан бартараф қилинади. Бунда ҳар қандай котиб қўлёзмасига танқид кўзи билан қараш керак бўлади. Бор нарсаларни бир бошдан кўчира бориш ва кўзга илғаган ҳамма майда чуйдаларни бет остига қайд эта бориш нотўғри эканини устоз матншунослар тайинлаб ўтишган¹⁷.

***

Саволлар:

* Матн тарҳини комплекс ўрганишга қандай материаллар жалб қилинади?

* Асарнинг яратилган даври, унинг ёзилиш сабаблари, ғоявий мазмуни, бош сюжет йўли, асарнинг таркибий қисмларини аниқлаш учун нечта қўлёзма жалб қилиниши керак?

* Матн тарҳини комплекс ўрганишда учраши мумкин бўлган билвосита маълумотлар нималардан иборат бўлиши?

* Қуйидаги таянч сўз ва ибораларни изоҳланг: <Комплекс ўрганиш, асосий маълумотлар, қўшимча маълумотлар>.

***

ЎН ИККИНЧИ МАВҒУ

Таржима асарлари матнини ўрганиш

Адабиёт: Ж. Шарипов. Ўзбекистонда таржима тарихидан,. – Т., 1965; Қ. Муниров. Шарқ қўлёзмалари –Т., 1968; СВР. Наршахий. Бухоро тарихи. –Т., 1966; Лихачев Д.С. Текстология. Ленинград, 1983, с. 404—437.

Дарснинг мазмуни: Таржима асарларининг хусусиятлари. Тарихий давр учун хос бўлган таржима принципларининг ўзгариб, ривожланиб бориши.

***

---

¹⁷ Шамсиев П. Матншуносликка оид тадқиқотлар. –Т., 1986.

Бошқа тиллардан қилинган таржималар матнини ўрганишда унинг мазмунини матн тарихи учун манба қилиб олишимиз унчалик тўғри бўлмайди. Бунда матн услубини ўрганиш имкониятлари ҳам кескин камаяди ва ўзига хос тус олади. Бунинг ўрнига таржима тилига эътиборни кучайтирмоқ лозимки, у орқали таржиманинг вақти, жойи ва руҳини аниқлаш имконига эга бўламиз.

Таржима қисматининг бир чигал томони бор. Қадимда таржимон аслиятга кўп ҳолларда *ўта ижодий ёндашиб, кўпгина тузатиш ва қўшимчалар киритиш ҳамда лозим кўрган ўринларини тушуриб қолдириш* ҳуқуқига эга бўлган. Шу туфайли таржима асар матнини ўрганиш, асосан, унинг аслият билан мувоффиқлик даражасини аниқлаш тарзида олиб борилади.

Муаллифи аниқ бўлмаган бирор янги ёзма ёдгорликни муомалага киритаётган тадқиқотчи, аввало, уни таржима асарми, оригинал асарми, аниқлаши керак. Асар мазмунидан бунга жавоб топилмаса, унинг тилидан шундай аломатларни қидириб кўриш лозим. Таржима асари, одатда синтактик оборотлардан, таржимага кўчиб ўтган алоҳида сўзлардан, калькалардан, атоқли отларни ёзилиш тарзидан, таржимон аслият тилини билмаслиги оқибатида келиб чиқиши мумкин бўлган хос хатоликлардан билиб олиниши мумкин. Аммо бундай сўзлар ва сўз бирикмалари тил учун ўзлаштира сўзлар ёки муаллифнинг ўша тил вакиллари билан алоқаси оқибатида кириб қолган бўлиши мумкинлигини ҳам унутмаслик керак. Таржиманинг юзага келган даврини аниқлашда таржима матнида вақти маълум бирор воқеа, асар таржима, шахс ва ҳоказоларнинг учрашидан фойдаланиш мумкин. Таржиманинг аслиятдан аввал юзага кела олмаслиги фактининг ўзи ҳам унинг бошланғич санасини белгилаб беради. Таржиманинг яратилиш даврини белгилашда тил тарихида ишлатила бошлаган даври тайин бўлган сўзлар ёрдам бериш мумкин.

Агар таржиманинг қайси тилдан ва қачон қилингани аниқланса, у ҳақидаги маълумотни тегишли манбалардан топиб олиш осонлашади. Яна шуниси муҳимки, аслият кўп нусхали

бўлса, таржима унинг қайси вариантыдан қилинган?! Бунинг учун аслиятнинг матн тарихи юзасидан изланишлар олиб бориш керак бўлади. Нусхалари кўп тарқалмаган асар таржимаси учун танланган нусхани аниқлаш бирмунча осонроқ.

Баъзан бир нусхадан қилинган таржима кейинроқ II нусхадан тузатилган бўлади. Баъзида II қайта таржима қилиниб (II нусхадан), I нусхага қаратиб тузатилган бўлиши мумкин. Оригинал матни таржима матнини дастлабки ўқиб чиқишга катта ёрдами тегди. Шу билан бирга таржима матни оригиналда аниқланмаган ўринларни очишда ёрдами тегиши мумкин. Яъни, оригинал асардан тушиб қолган кейин қистирилган жойларни аниқлашда, матн қисмларининг тўғри тартибини тиклаш ишида яхши ёрдами тегади.

Таржимон шахсини аниқлашда тилнинг алоҳида бирикмалари ва маълум бир таржимон учун хос бўлган умумий хатоликлар эътиборга олинади.

Таржима матни тарихи, аслият матни тарихидек кенг камровли, балки ундан ҳам миқёси кенгроқ ҳисобланади. Чунки, бу ўринда таржима матни ҳақидаги маълумотларга аслият матни ҳақидаги маълумотлар ҳам қўшилиб катта ҳажмдаги маълумотларга айланиб кетади.

Илк таржималар ва таржимонлар. Араб, форс ва бошқа шарқ тилларидан таржима қилинган адабий тарихий ва илмий асарлар ўзбек халқининг ёзма ёдгорликлари хазинасининг катта қисмини ташкил этади.

Шарқ қўлёзмаларини таржима қилиш жуда қадим замонлардан бошланган. Бизгача сақланиб қолган таржималарнинг қадимийларидан бири Абу Жаъфар Муҳаммад бинни Жарир Табарийнинг (вф.т.922) «Тарихи Табарий» номли асардир. Бир неча томлик бу асар 963 йилда Бухорода Муҳаммад *Балъамий* томонидан форсийга *қисқартириб* таржима қилинган.

Балъамий таржимасидан турк, француз ва ҳатто араб тилларига таржима қилинган (Ўз ССР тарихи, I том. 257-б.).

Балъамий таржима қилган аслият бизгача етиб келмаган. Шу билан бирга Балъамий варианты арабча нусхада бўлмаган

бир қанча маълумотларни беради. Табарийнинг асари XVIII асрда Қашғар лаҳжасига таржима этилган. Ундан ташқари Феруз амри билан Баёний 1882 йилда Балъамий таржимасини ўзбекчага таржима эта бошлаган.

Ўрта Осиёнинг машҳур файласуфи *Фаробий* (873—950) таржимачилик соҳасида ҳам ўчмас из қолдирган.

У бир қатор шарқ тилларини билиш билан бир қаторда юнон фалсафасини ўрганиш зарур бўлиб қолганда бу тилни ҳам ўрганган.

Фаробий юнон олимларининг кўпгина асарлари— Аристотелнинг «Метофизика», «Физика», «Метеорология» ва мантиқ соҳасидаги асарларига; Птоломейнинг этика, психология ва табиатшунослик тўғрисидаги китоблирига шарҳлар ёзди. Айрим зарур китобларни юнон тилидан арабчага таржима қилди.

X аср буюк олимларидан Ибн Сино (980—1037), Беруний (973—1048)лар ўз фаолиятларида юнон, араб, форс, ҳинд тилларидаги асарлардан фойдаланиш билан бирга, таржима ёки шарҳлар қолдиришган.

Беруний ёзади:

«Мен илгари араб тилга 2 китобни таржима қилган эдим. Унинг бири «Синкхъя» номли китоб бўлиб, унда оламнинг боши ва яратилиши ҳақидаги *тасниф* берилган, иккинчиси эса, жоннинг жисмдан озод бўлиши ҳақида ёзилган «Патанжала» номи билан машҳур бўлган китобдир»¹⁸.

Беруний ўзи таржима қилган асарларига катта маъсулият билан қараб, уларнинг тўғри ва аниқ бўлишига аҳамият берган. Беруний ҳинд тилидан араб тилга кўпгина асарларни таржима қилган:

- Кҳандакҳадяка («ал-Арканда жадвали»)
- Брахма сиддиҳонта (математикага оид китоб)
- 2 та балиан будпараста ҳақида ҳикоя.
- Бароҳамиҳира
- Нилуфар ҳақида ҳикоя.

---

¹⁸ Абу Райҳон Беруний, Индия, Ташкент 1963, стр. 21.

- Капаяра (тиббиёт ҳақида)
- Санкхъя (фалсафага оид)
- Патанжала ва ҳоказолар.

Беруний ҳинд ҳикоялари тўплами «Калила ва Димна» асарининг таржимасидаги нуқсонларни айтиб, ўзи шу асарни қайта таржима қилишга иштиёқманд эканини билдирган:

Бизда «Калила ва Димна» номи билан машҳур бўлган «Панчатантра» китобини таржима қилишни жуда истар эдим. У Абдуллоҳ ал-Муқаффо каби асарни бузмай таржима қилишларига ишониб бўлмайдиган кишилар томонидан ҳинд тилидан форсчага, сўнгра форсчадан арабчага ўгирилган. Ибн Муқаффо диний эътиқоди мустаҳкам бўлмаган кишилар орасида шубҳа туғдириб, уларни монийлик таълимотига мойил қилиш мақсадида Барзуй ҳақидаги бобларни асарга қўшган. Бинобарин, унинг қўшган нарсалари қанчалик шубҳа туғдирса-да, унинг таржимаси ҳам шундай шубҳадан ҳоли эмас»¹⁹.

XII асрда яшаб ижод этган Маҳмуд Замахшарий Ўрта Осиё халқлари ичида биринчи бўлиб арабча-форсча луғат тузган кишидир. («Муқаддимат ул-адаб»—Ўз ФА ШИ, инв. 429). Бу китоб XIII асрдаёқ туркийга таржима қилинган (арабча-форсча-туркийча луғат).

Ғаззолийнинг «Насихат ул-мулук» асари форсийдан арабчага таржима қилинди. Кейинги асрларда унинг «Кимёи саодат» асари туркийга таржима қилинган.

1247 йил вафот этган Алоуддин ат-Таржумонийнинг «Ятиматуд-даҳр фи фатвойи аҳлил аср» («Замон аҳли фатволари ҳақидаги замоннинг энг йирик дурлари») асари араб ва қадимий хоразм тилида ёзилган эди.

Хоразмлик шоир Қутб 1340 йилда Низомий Ганжавийнинг «Хусрав ва Шир» достонини туркий тилга таржима қилди. Қутбнинг асари бадий таржима бўлиши билан бирга ўз даври ҳақида маълумот бериб ўтади. Қутб Олтин Ўрда хонларидан Ўзбекхоннинг ўғли даврида яшаган. Ўзбекхон 1312—1340 йилларда хонлик қилган. Унинг Танибек деган ўғли бўлиб,

---

¹⁹ Ўша ерда, 166-бет.

шоир-таржимон Қутб ўз асарини унга ва унинг хотини Маликага бағишлайди.

Бундай таржималарда таржимон албатта ўзидан кириш сўзи ёзиб киритган. Унда муаллифга бўлган ихлоси, ўз орзулари, таржима қилишнинг сабаблари кўрсатилган. Ўз даврлари акс этган. Боблар қисқарган ёки қўшилган ва ҳ.к.

Тарихий адабий асарлар таржимаси. Барча фанлар ичида энг кўп таржима қилинган асарлар тарихга оид. Ўз ФА ШИ да 60 га яқин тарихий асарларнинг ўзбекча таржимаси бор.

Энг қадимий тарихий китоблардан бири Абул Ҳасан ал-Жазарийнинг «Тарихи Комил» номли бутун дунё тарихига оид асари бўлиб, хижрий 628 йилда ёзилган.

Бу 12 жилддан иборат асар XIX асрда (6 йил мобайнида турли таржимонлар томонидан) Хоразмда таржима қилинган. Фазлулло Рашидиддиннинг «Жоме ут-таворих» асари мўғуллар давридан то Ҳозонхон давригача бўлиб ўтган тарихий воқеаларни ўз ичига олади. Муаллиф 1318 йилда қатл этилган. Бу асар шайбонийлардан Кўчқинчихон(1510-30) нинг топшириғига биноан Али Муҳаммад Бухорий томонидан таржима қилинган. Таржима қўшимчалар билан амалга оширилган ва «Тарихи Рашидие туркий» деб аталган. Бу асарнинг босма нусхалари ҳам бор.

Кўчқинчихоннинг буйруғи билан Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома»си ҳам туркийга таржима қилинган. Зафарноманинг Хотиф таржимаси, Саид Муҳаммад Хўжа ибн Жаъфар таржимаси, «Достони Амир Темур» номи билан қилинган таржималари бор.

XIV—XV асрларда «Тузуки Темурий» форсийга таржима қилинган. Мирхонднинг «Равзат ус-сафо» (7 жилдлик тарих китоби) XVIII—XIX асрларда Мунис ва Оғаҳийлар таржимачилик соҳасида солмоқли ишлар қилганлар²⁰.

Матншуносликда таржима асарларининг аҳамияти шундан иборатки, улар аслият матни тарихини тўла очилишида беқиёс

---

²⁰ Шарипов Ж. Ўзбекистонда таржима тарихидан. —Т.,1965.

материаллар бериши мумкин. Улар кўпинча аслият матнини тиклашга уларни тўрдиришга хизмат қилади.

***

Саволлар:

* Ҳозирги ҳамда қадимги таржималардаги кескин фарқ нималарда кўринади?

* Таржима матни тарихи аслият матни тарихидан нималари билан фарқ қилади?

* Таржима матнини аслият матнини тиклашдаги ўрнини қандай баҳолаш мумкин.

* Қуйидаги таянч сўз ва ибораларни изоҳланг: <таржимада ижодий ёндашув, таржимада таржимон ҳукуқи, аслият билан таржиманинг мувофиқлик даражаси>.

***

ЎН УЧИНЧИ МАВҒУ

Халқ оғзаки ижоди матнларини ўрганиш

Адабиёт: Текстологическое изучение эпоса. Сб. ст. М., 1971; Ўзбек совет фольклори масалалари. Тўплам. –Т., 1970; Мамедов Б. «Ўзбек тили ва адабиёти» ж-ли 89/4, 47-б.

Дарсинг мазмуни: Тарихий давр учун хос бўлган фольклор матншунослиги принципларининг ўзгариб, ривожланиб бориши. Ҳозирги фольклор матншунослиги хусусиятлари.

***

Халқ оғзаки ижодининг халқ оғзидан қоғозга тушиш жараёни жуда қадимдан бошланган. Қадимги дунё сайёҳлари ва тарихчилари афсона ва ривоятлар, турли урф-одат ва маросимларни ёзиб қолдирганлар. Туркий халқларда халқ оғзаки ижоди материалларини ёзиб олиш ҳали йўлга қўйилмасданоқ ёзув маданияти яхши ривожланган халқлар тарихчилари (Геродот, Полиэн) аجدодларимизнинг қиссаларини *ўз тилларида* («Авеста»даги миф ва афсоналарни) ёзиб олишган.

Қуръонда *ҳадис*—ҳикоя; *наба*—хабар, ахборот (бевосита шоҳид); *қисас*—нақл, қисса; *хабар*—хабар; *асатир*—афсона, миф каби фольклор атамаларининг ишлатилгани уларнинг илдизи нақадар мустаҳкам ва чуқур бўлганини билдиради.

VII асрнинг ўрталарида саҳобалар ҳофизасидан барқарор шаклда қоғозга кўчган Қуръоннинг матншунослари ўз хизматларини ҳозирги талаблар даражасида, виждонан бажарганликлари ва бу ишга нуқта қўйганларини аввал ҳам айтиб ўтган эдик. Оғзаки, ёзма тарқалган ҳадисларнинг тўплаб қоғозга туширилиш жараёни ҳам ҳозирги матншунослик даражаси талабларини эслатади.

Туркий халқларнинг ўзида эса оғзаки ижодни ёзиб олиш XI асрдан бошлаб кўзга ташланади (Маҳмуд Кошғарий «Девону луғотит-турк»).

Бизгача етиб келган турли дoston, афсона, қисса, ривоят, ҳикоятлар турли даврларда бахшилар, қиссахонлар, ровийлар томонидан маълум ижтимоий мазмун ва ғоявий йўналишларда қайта ишлаб борилган. Кейинчалик улар халқ орасида кенг тарқалган. Айрим ҳолларда улар маълум бир ижодкорлар томонидан яна қайта ишланган.

Тарқалиш шаклига кўра матнга айланган, яъни ёзма шакл касб этган халқ оғзаки ижоди жанри *халқ дostonлари*, *халқ китоблари* номи билан аталувчи асарлар бўлиб китоб фондларимизда улар салмоқли ўрин эгаллайди.

XIX йил охирида тошбосма усулининг юзага келиши билан улардан «Або Муслим», «Қиссаи Юсуф», «Қиссасул-анбиё»; «Китоби Жамшид», «Рустами дoston», «Ойсулув» дostonи; «Маликаи донишманд» оммавий равишда нашр қилинди.

Бу китоблар Шарқ халқлари эпик меросига асосланган, мазмун ва жанр хусусияти, ҳажми, ғоявий-тематик жиҳатдан ранг-баранг мавзуларда яратилган бўлиб, Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари орасида кенг тарқалган. Ҳозирги пайтда бундай китоблар нашрига ҳам эътибор кучаймоқда: Тожикистонда «Жоме ул-ҳикоеът», 3 томлик, (Душанбе, 1980, 81, 85.);

Қозоғистонда «Ошиқлар» (Олмота, 1979); Туркманистонда «Молланас»», «Зоҳра-Тоҳир» (Ашгабад, 1962) босилиб чиқди. Бизда эса Сайёдийнинг «Тоҳир ва Зухра», Сайқалийнинг «Баҳром ва Гуландом», Ризоийнинг «Хуршид ва Маликаи Дилором» каби ўнлаб китоби нашр қилинди.

Бундай асарлар:

—форсийда: *насри ривояти, адабиёти омиёна*;

—араб адабиётида оммавий жанр сифатида *сира* («таржимаи ҳол» маъносида);

—ўзбек адабиётида: *халқ китоби, китобий дostonлар, қисса*, баъзан ҳатто, *халқ романлари* деб ҳам юритилади.

Халқ китоблари халқ оғзаки ижодига мансуб бўлса ҳам, тарқалиш шакли билан боғлиқ равишда, уларнинг кўпчилигида ёзма адабиётга хос тасвир усуллари кузатилади. «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Юсуф ва Зулайхо» кабилар ёзма шаклда кенг оммалашиб кетиб, айниқса, Ўрта асрларда махсус қиссахонлар пайдо бўлиши билан боғлиқ ҳолда ҳар бир қисса янги-янги эпизодлар билан бойиб борди.

Бу китобларнинг ёзилиш услуби, тили бир биридан кескин фарқ қилган. Чунки ҳар бир ижодкор воқеалар баёнида ўзига хос тасвир услубини қўллайди. Бу даврда чоп этилган халқ китобларининг кўпчилиги наср ва назм билан ёзилган. Айниқса, ишқий-романтик қиссаларда насрга қараганда назм етакчилик қилган. Бу хусусият «Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам», «Маликаи Дилором», «Маликаи Хурлиқо» каби асарларда яққол кўзга ташланади.

Бундай китоблар ижодкорлари қиссасоз ва қиссахонлар, ровийларнинг билими, дунёқараши, ижрочилик маҳоратининг турлича бўлгани шубҳасиз. Бунинг устига эшитувчиларнинг таркиби, ёши, ижро этилаётган жойига қараб ижро ҳам ўзгариб борган. Яъни, ҳар бир ижодкор—қиссахон маълум асарни ўзича қайта ишлайди, ўзгаришлар киритади. Қиссахонларнинг ижрочилиги эртақчилар ижрочилигидан фарқ қилади. Қиссахонлар малакали, саводхон кишилар сифатида ўз даврида кенг тарқалган қисса ва халқ оғзаки ижодига оид асарларни кўчириш, тўплаш қайта ишлаш билан ҳам шуғулланганлар (қ.:

«Ўзбек тили ва адабиёти» ж-ли 89/4, 47-б.). «Гўрўғли», «Авазхон», «Баҳром ва Гуландом», «Тоҳир ва Зухра», «Фарҳод ва Ширин», «Зайнул араб», «Эр Торғин», «Қизжипак» каби кўплаб асарлар шу тахлит юзага келган.

Шоир Уйғун: қиссахонлардан бири *Яғуда* ҳақида ёзади: «Унинг бисотида «Рисолаи Азиза», «Бўз йигит», «Қаҳрамон котил», «Тўтинома», «Кесик бош», «Тоҳир ва Зухра», «Юсуф ва Зулайҳо» каби асарлар бор эди.

Ҳозир. XX аср дoston ижрочиларидан Эргаш Жуманбулбул ўғли, Фозил Йўлдош ўғли, Пўлкан шоирлар машҳур бўлган. Оғзаки ижоднинг қоғозга кўчишида Ходи Зариф бошлиқ ўзбек фолклоршуносларидан Мансур Афзалов, Музайяна Алавия, ў.Раззоқов, Т.Мирзаев, М.Муродов каби олимларнинг хизмати катта бўлди. Улар амалий ишлар билан бир қаторда турли-туман фолклор жанрлари устида жиддий тадқиқотлар олиб бордилар. Кўп жилдли Халқ оғзаки ижоди туркум нашри юзага келди.

Халқ оғзаки ижоди матншунослиги зиммасига: мифлар, афсоналар, қаҳрамонлик эпоси, халқ кўшиклари, мақоллар, топишмоқлар, дostonлар, халқ китоблари (қиссалар), ривоятларнинг матнини ёзиб олиб нашр этиш юклатилган.

Уларни ёзиб олиш учун ТошДУ Фанлар академиясининг Тил ва Адабиёт институти каби илмий марказлардан республикамиз ва кўшни республикалар нинг ўзбеклар яшайдиган вилоятларига мунтазам равишда экспедициялар уюштириб турилган. Улар шаҳар ва қишлоқларда бўлиб, эртакчи, кизикчи, лапарчиларни аниқлаш, уларнинг бисотларидаги дотон, эртак, афсона, кўшиқ, топишмоқ, мақол ва маталларни тўплашдан иборат. ёр-ёр, келин салом, алла, латифа, аскиялар матнини қоғозга туширишдир. Булар аввало магнитофон лентасига ёзиб олинади. Лентадан эса қоғозга кўчиб, кейин илмий таҳлил қилинади. ўар иккала вариант (фонограмма ва матн) архивда сақланади (Фанлар академиясининг Тил ва Адабиёт институти, Зарифов номидаги ўзбек фолклори архиви).

***

Саволлар:

* Фольклор матншунослигининг ҳозирги талаблар даражасида адо этилган илк намунаси деб қайси ёдгорликни кўрсатиш мумкин?

* Қиссахонларнинг маълум асарни ўзича қайта ишлашида қанчалар ўзгаришлар киритишга ҳаққи бор?

* Ҳозирги замон фольклор матншунослигининг аҳволини қандай тасаввур қиласиз?

* Қуйидаги таянч сўз ва ибораларни изоҳланг: <миф ва афсоналар, қиссалар, халқ китоблари, дostonлар >

***

ЎН ТЎРТИНЧИ МАВУ

Босма нашрларнинг пайдо бўлиши

Адабиёт: Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. Соч. т. 2, ч. 1. М., 1963; Бетгер Е.К. Из истории книжного дела в Узбекистане. Известия АН УзССР, 1951, № 2; Чабров Г.Н. Из истории полиграфии и издательства литературы на местных языках дореволюционного Туркестана (1868-1817 гг.) Труды САГУ им. Ленина вып. 57. кн. 7 стр. 9—80; Р. Маҳмудова. Ўзбекистондаги тошбосма матбааларида Навоий асарларининг нашр этилиши тарихидан. Адабий мерос т. 1 Тошкент, «Фан», 1968, 98-бет;

Дарснинг мазмуни: Ўлкамизда босмахоналарнинг юзага келиши ва матншунослик равнақи.

***

Айрим маълумотларга қараганда қоғозли китоблар 650 йиллардаёқ юзага кела бошлаган. Бутун ўрта асрлар давомида китоблар қўлёзма шаклда кўпайтириб келинди. 1798 йилда Германияда *литографик* босма усули ихтиро қилинди. Бу усул тезлик билан Европанинг бошқа мамлакатларига ёйилди. 1816 йилдан Петербургда босма китоблар чиқа бошлади.

Бу босмахоналарда Кавказ, Франция, Германиядан келтирилган махсус (қалинлиги 8-14 сантиметрлик) ясси тошлар сиртига махсус бўёқ, *литография* қалами ёки қалин туш билан

матн ва тасвирлар туширилган. Кимёвий эритма ёрдамида ишлов берилган. Кейин литография бўёғи билан нусха кўпайтирилган.

1865 йил Тошкентда Туркистон Ҳарбий Округи штабининг босмахонаси ташкил қилинди. Бу йили босмахона Н.А. Северцовнинг «Чу ва Норин тазмалари этагидаги тоғли ўлка тўғрисида лавҳалар» деган русча китобини нашр этди. Ўзбек тилидаги биринчи босма нашр Шоҳимардон Иброҳимовнинг 1871 йилда Хивада босилган календари бўлди. Унгача, Қозондан, Қиримдан, Туркиядан туркий тилда босилган тошбосма китоблар келиб турган. Шу тарзда Туркистоннинг бир қанча шаҳарларда ҳам шу усул билан китоб босиш йўлга қўйилди:

Отажон Абдалов—Хива

Семён Лахтин—Тошкент

Ғ. Ҳ. Орифжонов—Тошкент (Ғуломия, Ғуломий матбааси—1898-1900)

Ильин матбааси—Тошкент

Яковлев Г. Я.—Тошкент

Порцов О. А.—Тошкент, 1888

Полторанова—Самарқанд, 1894

Барановский—Бухоро, Когон, 1901

Калачов—Андижон, 1904

Минаков—Қўқон, 1904

Исохонтўра Жунайдуллахўжаев (Ибрат) (1862—1937)—
Тўрақўрғон - 1904

Матбааи исҳоқия—Тўрақўрғон, 1904.

Бу босмахоналарда турли мавзудаги материаллар билан бир қаторда ўзбек, форс, араб мумтоз адабиёти намуналари ва уларнинг таржималари ҳам нашр этила бошлади. Бу ҳол маънавий меросимизни кенг халқ оммаси орасида кўплаб тарқалиши билан бир қаторда ижод аҳли зиммасига уларнинг матнини синчиклаб саралаш, матншунослик изланишлари олиб бориш масъулиятини ҳам юклади.

Тошбосма нашрлар аҳолининг кенг қатламлари эҳтиёжини қондириш учун, биринчи навбатда зарур ҳисобланган диний

китобларни, мадраса ва мактаблар учун зарур ҳисобланган асарларни чоп этди. Чунончи,

***

«Бидон» деган китобча—араб тили сарфига оид, арабча мисоллар билан тожик тилида ёзилган (бошланғич маълумот учун мўлжалланган).

«Аввали илм»—тожикча китобча, диний масалалар бўйича савол-жавоб тарзида ёзилган.

«Муиззий», «Занжоний»— араб тили сарфига оид, араб тилида ёзилган.

«Авомил»— араб тили наҳвига оид, араб тилида ёзилган, жумлама-жумла тожикча таржимаси билан берилган.

«Кофия»—араб тилининг наҳви кенгроқ баён қилинган. Етти бобга бўлинган.

«Шарҳи мулло»—«Кофия»нинг шарҳи, Жомий асари.

«Шамсия»—мантиққа оид китобча. Нажмиддин Умар Қазвиний (13-аср) асари,

«Ҳошия»— мантиққа оид «Шамсия»нинг шарҳи, Аллома Қутбий асари.

«Ақоиди насафий»—илми каломга оид китобча, Аллома Тафтазонийнинг асари*.

«Таҳзиб»—мантиқ ва илми каломга оид китоб.

«Ҳикмат ул-айн»—ҳикмати табиий ва илоҳийга оид китоб.

«Мулло Жалол»—илми каломга оид китоб (мадраса илмини олишда яқунловчи курс бўлиб хизмат қилган).

***

Баёзлар. Биргина шоир Хислатнинг ўзи олтига баёз тайёрлаб чоп эттирган:

«Ҳадяи Хислат» 1910

«Баёзи янги» 1911

«Баёз» 1911

«Армуғони Хислат» 1912

«Савғоти Хислат» 1912—1914

«Тухфаи Хислат» 1914—1915.

Бундан ташқари ўнлаб баёзлар нашр қилинди:

«Баёзи Ҳазаний» 1910, 1911, 1913.

«Баёз» маа «Гулшани асрор» –Т., 1913.

«Маҳбуб ул-маҳбуб»

«Тухфаи Шавкат» 1913

«Савғоти Шавкат» 1914

Бундай баёзлар ўнлаб шоирларнинг шеърларини ўз ичига олган. Уларнинг матнини, асосан, шоирлар ўз даврида мавжуд кўлёмалардан олиб ўз нашрларига киритганлар.

Мумтоз адабиётимизнинг намояндалари ижодидан довруғ таратган асарлар бирма-бир босма нашр сифатида тарқай бошлади. Улар орасида Навоий «Хамса»си (Хива, 1879), девони (–Т., 1888), Сўфи Оллоёрнинг «Сабот ул-оҷизин», Аҳмад Яссавийнинг «Девони ҳикмат»и (Қозон, 1896), «Баҳори дониш» китоби ва ҳ.к. Бу нашрлар учун нусхалар танлаб уларни нашрга тайёрлаш чоғида олиб борилган ишлар—матншунослик изланишлари ўша давр замонасининг талабларига яраша бўлиб келган ва XX аср замонавий матншунослик илми талабларига ўсиб ўтишда бир босқич вазифасини бажарган.

Босма нашр учун нусхаларни танлаш, уларни саралаш ва ниҳоят босма нашрни юзага келтириш ишлари такомиллаша бориб, ҳозирги замон матншунослигининг юзага келишига замин тайёрлади.

***

Саволлар:

* Литографик нашрнинг юзага келиш жараёнини сўзлаб беринг.

* Босма китоблар пайдо бўлишининг матншуносликка таъсири қандай бўлди?

* Қуйидаги таянч сўз ва ибораларни изоҳланг: <литография, литографик нашр, тошбосма>.

***

ЎН БЕШИНЧИ МАВУ

Матнларни нашрга тайёрлаш. Нашр турлари.

Адабиёт: П р о х о р о в Е.И. Типы изданий. - В сб. Основы текстологии. М., 1962.

Дарсининг мазмуни: Нашр турларининг ўзаро фарқли ва умумий жиҳатлари. Илмий нашр турлари. Илмий нашрлар матншунослигидаги шартли белгилар.

***

Нашр турлари. Нашр турлари жуда хилма-хилдир. Нашрлар аввало, *илмий* ва *оммабон* нашрларга бўлинади. Илмий мақсадлардаги нашр турлари қуйидагича хилланади:

—Тилшунослик тадқиқотлари учун мўлжалланган;

—Адабиётшунос ва тарихчилар учун мўлжалланган;

Тилшунос нашр этилаётган матнга тил нуқтаи назаридан мўътабар бўлган қўлёзма нусхани асос қилиб олади.

Адабиётшунос ва тарихчилар нашр учун ёдгорлик ҳақида кенг тасаввур бера оладиган нусхани асос қилиб оладилар.

Тилшунослар кўпинча битта нусханинг нашр этилишига эҳтиёж сезадилар.

Адабиётшунос ва тарихчилар матнни барча нусхалар асосида нашр этиб, таҳрир вариантлари, ёдгорлик матни тарихи ҳақида тасаввур бермоқчи бўладилар.

Ўқилишдаги фарқлар ҳам тилшунослардаги билан адабиётшунос ва тарихчилардагидан фарқ қилади: Тилшуносларда улар нусха тилидан тасаввур бериш лозим.

Бундан ташқари *матн наشري* ва *нусха наشري* деган тушунчани фарқлай билиш керак. Булардан нусха наشري матн билан бир қаторда қўлёзмани, унинг дастхати (почерк), механик хатолари, ташқи нуксонлари кабиларни ҳам намоён этиши керак. Бундай нашр факсимиль нашр дейилади. Факсимиль нашрларнинг цинкографик ва фотографик усуллари мавжуд. Факсимиль нашр, одатда қўлёзма устидаги тадқиқотларни давом эттиришда қўлёзма нусха ўрнини босадиган китоб ҳосил қилиш учун чоп этилади (айниқса, тўкилиб тушаётганларини). Ҳар қандай нашрнинг қўлёзмалар билан солиштирилган батафсил

тушунтиришлари бўлиши керак. Факсимиль нашр қўлёзмани тўлалигича ўрнини босиши мумкин деган фикр хатодир. Чунки, бундай нусха матн ёзилган материал (м.: қоғоздаги сув белгилари, пергамнтга берилган ишлов), сиёҳ ранги, айниқса, қизил ранг ҳақида тасаввур бера олмайди. Рангли нашр ҳам маълум даражада рангларни бузиб кўрсатади. Ретушь қилинган ўринлар бўлиши мумкин. Бирор белги қўйилган ҳошия саҳифа рамкасидан ташқарида қолиб кетиши, муқованинг ички томони саҳифа ўрнида қабул қилиниши мумкин ва ҳ.к. Қўлёзма китоблар нашрининг рангига қарамай фақат кўринишини ифодаловчи *репринт* усули ҳам мавжуд.

Нашрнинг яна бир тури факсимиль нашрнинг матн транскрипцияси билан берилишидир. Буни *дипломатик нашр* дейилади. Қадимий матнлар нашрининг бир неча хил турлари бир китобда берилиши мумкин. Бундай китобда матн икки, уч марта турли усуллар билан чоп этилган бўлиши мумкин; *қўлёзма* ва *унинг матни* (транскрипцияси, транслитерацияси), таржимаси ва ҳ.к. Тилшунослар учун нашр билан тарихчи ва адабиётшунослар учун нашр бирлаштирилган ҳолда бўлиши ҳам мумкин.

Транскрипция (лат.—кўчириб ёзиш)—матн ёзувининг шартли, сунъий тури орқали нутқ товушларининг барча хусусиятларини сақлаб қолган ҳолда хатга туширилиши.

Академик нашр —Бир шоир ёки адиб ижодий меросини мукамал қамраб олган, танқидий матн билан тенглаштирилган нашр тури. Унда муаллиф асарлари матни юзасидан олиб борилган ишларнинг охириги ютуқлари ҳисобга олинган ҳолда илмий шарҳ ва изоҳлари бўлади. Одатда транслитерация шаклида берилади.

Илмий нашрлар матншунослигидаги шартли белгилар:

Курсив—ношир томонидан матнга киритилган сўзлар.

Қалин ҳарфлар—киноварда ёзилган сўз.

<бурчак қавс>—матннинг тахминий тикланган қисми.

<...>—тушиб қолган ўрин.

[ ]—ўчирилган сўз.

[ ]*—ўчирилган сўз тикланган ёки тахминий ўқилган сўз.

I — қатордан қаторга ўтиш.

II — бетдан бетга ўтиш (бунда хошияда саҳифа орқали берилади).

Илмий танқидий матн. Нашрнинг бу турига «Кўп нусхали матнларни тадқиқ этиш» бобида бирмунча тўхталиб ўтган эдик. Алоҳида предмет сифатида ўтилгани учун бу мавзуга ортиқча тўхталмаймиз.

***

Саволлар:

* Асарнинг тил хусусиятини тадқиқ этиш учун нега биргина қўлёзмага асосланган нашр керак бўлади?

* Факсимиль нашр деганда нимани тушунасиз?

* Қуйидаги таянч сўз ва ибораларни изоҳланг: <Факсимилё, репринт, транскрипция, академик нашр>.

***

ЎН ОЛТИНЧИ МАВУ

Матнларни нашрга тайёрлаш. Нашр турлари.

(давоми)

Адабиёт: Прохоров Е.И. Типы изданий. - В сб. Основы текстологии. М., 1962, стр. 479—498.

Дарснинг мазмуни: Оммабоп нашр турлари. Уларга қўйиладиган талаблар. Оммабоп нашрларда изоҳ ва шарҳларнинг ўрни.

***

Энди илмий оммабоп нашр турларидан айримларини алоҳида кўриб чиқамиз:

Транслитерация²¹—Бу нашрда асар матни қўлёзма графикасидан амалдаги ёзувга ўгирилади. Яъни, бир ёзув ҳарфларини бошқа ёзув ҳарфлари билан алмаштирилади. Қадим

---

²¹ Транслитерацияни, транскрипция билан адаштириб юборманг. (I графикага, II фонетикага алоқадор ҳодисадир.

қўлёзмаларни ўқиб ўрганиш, шунингдек, орфографик қоидаларида қадимий анъанавий ифода усуллари сақланиб қолиши билан бундай нашрларнинг аҳамияти алоҳидадир. Бизда арабий, форсий ва туркий матнларнинг транслитерацияси учрайди.

Арабий жумлалар транслитерацияси—иктибослар шаклида, форсий жумлалар транслитерацияси—тожик криллицаси ва ўзбек криллицасишаклида; туркий—ўзбек криллицасида (М:—«Қиссаи Рабғузӣй», Навоӣй томлари, классик шоирлар мероси, «Бобурнома» ва ҳоказолар.

Табдил. Асар матни муаллиф ёки таржимон давридаги тилдан жорий тилга таржима қилиниши табдил дейилади. Бунда айрим нашрга тайёрловчилар тилнинг тарихийлигини бир қадар сақлаб қолиш ҳоллари ҳам учраб туради. Табдил нашрлар кенг китобхонлар оммаси учун тушунарлилиги билан ҳам муҳим ҳисобланади. (М.: «Қобуснома»нинг Огаҳӣй таржимаси; «Маҳбуб ул-қулуб»нинг Порсо Шамсиев табдили.

Насрий баён. Шеърӣй йўл билан ёзилган эпик асарларни ҳозирги тилга насрда таржима қилинади. Алишер Навоӣй «Хамса» дostonларининг шу хилдаги нашрлари мавжуд. Бу хилдаги нашрлар асар мазмунини ҳозирги китобхон учун таништиришда бекиёсдир.

Бошқа оммабop нашрлар. Адабий мерос кенг халқ оммаси учун танланган асарлар, анталогиялар, тарнслитерация, совға нашрлар, алоҳида асарлар шаклида ҳам нашр қилиниши мумкин. Бунда илмӣй-танқидӣй матни бўлган асарлар шу матндан, бўлмаса, одатдаги тартибда нусха танлаш ва матншунослик изланишларидан кейингина матн тузиш орқали бу ишлар амалга оширилади.

Вақтли матбуотда адабий меросни бериш. Матбуот нашрлари ўзларининг чекланган ҳажмлари билан адабий меросни ёритишда кенг имкониятга эга эмас. Газеталарда кўпи билан 0.3 босма табоқ, журналларда кўпи билан бир босма табоққа яқин ҳажмда материал жойлаштириш мумкинлигини ҳисобга олсак, адабий меросни ёритиш нашрнинг бу турида ниҳоятда чегараланганлигини тушуниб етамиз. Бунда муаллиф

томонидан бериладиган изох мақола ниҳоятда ихчам ва лўнда баён тарзига эга бўлмоғи керак.

Нашрда асарларни жойлаштириш. Ҳар бир нашрда, агар у бир таркибли бўлмаса, маълум бир тартиб бўйича жойлаштирилади. Жуладан, девонлар нашри, араб алифбоси ёки криллица тартибида учрайди. (*Қаранг:* Биноий. Тушлар таъбири.–Т., «Мерос», 1991; Фурқат: Танланган асарлар. –Т., 1958.).

Оммабоп нашрларда, одатда, дoston, қисса ва баъзан илмий асарларнинг бош қисмидаги матннинг анъанавий таркибини ташкил этувчи басмала, ҳамд, муножот, наът қисмлари қисмлар тушиб қолган. Мустақиллик давригача матннинг асосий қисми ҳам саралашдан ўтказилган. Жумлалар орасидаги диний руҳдаги (Саллолоху алайҳи васаллам, Разияллоҳи анҳу каби) сифатлашлар қолдириб кетилаверган. Тушириб қолинган парчага баъзан уч нукта қўйилган. Оммабоп нашрларни ҳозирда «Чўлпон», «Меҳнат», «Мерос», «F. Фулом», «Ўзбекистон» ва яна хусусий нашриётлар нашр этади. Бу нашр учун одатда кўп нусхали матнларданбир таянч нусха танлаб олиниб, унинг камчиликлари бошқа нусхалар ёрдамида ёрдамида бартараф этилади ва бу ишлар нашр сўз бошисида батафсил ёритилади. (Бир нусхали кўлёзмалар бундан мустасно.) Бундай нашрлар лозим топилса изохлар, қийин сўзлар луғати каби маълумотномалар билан таъминланади.

***

Саволлар:

* Транслитерация нашри нима ва у оммабоп нашрларнинг бошқа турларидан нимаси билан фарқ қилади?

* Вактли матбуотда адабий мерос намуналаридан қайсиларини бериш мумкин?

* Оммабоп нашрлар учун қандай матн асос бўлиши мумкин?

* Қуйидаги таянч сўз ва ибораларни изохланг: <Транслитерация, табдил, насрий баён>.

***

ЎН ЕТТИНЧИ МАВУ

Нашр маълумотномаси

Адабиёт: Л и х а ч е в Д.С. Текстология. Краткий очерк. М.Л., 1964; Р е й с е р С. А Основы текстологии. Ленинград, Просвещение, 1978.

Дарс мазмуни: Китобларда изох ва шарҳларнинг, нашр маълумотномаларининг берилиш тартиби.

***

Ёзма ёдгорликлар нашрининг ҳар бири ўз характерига кўра турлича илмий маълумотномалар (илмий аппарат) берилишига мухтож бўлади. Илмий нашрлар илм-фаннинг маълум бир соҳасини кейинги ривожланиши учун ўзидан олдинги материаллар билан таъминлаш учун яратилади.

Жумладан, адабий мероснинг илмий наشري адабиётшуносликнинг назарий масалалари, тил ва адабиётнинг ривожланиш босқичларини унинг алоҳида намояндалари ҳаёти ва ижодини ёритишда бебаҳо манба ҳисобланади.

Бу маълумотномалар асар ёки китоб ҳақида имкони борича кўпроқ тасаввур олишга йўналтирилган бўлади. Асар ва унинг матнидан оладиган маълумотларимизни тўлдиради.

Маълумотномалар нашрга муаллиф, тадқиқотчилар ва ноширлар томонидан киритилади. Улар қўйидагилардан иборат бўлиши мумкин.

* Сўз боши (нашрга тайёрловчидан)

* тадқиқот

* кириш

* саҳифа ости изохлари.

* иловалар:

—асарлар кўрсаткичи

—исмлар кўрсаткичи

—географик номлар кўрсаткичи

—қийин сўзлар луғати...

Сўз бошида асарнинг адабиёт тарихида тутган ўрни, муаллифнинг шахсияти, асар нусхаларининг сақланганлик даражаси, матнни қайта тиклаш ва чоп этишда уларнинг қай бири қай даражада эътибор тогани хусусида маълумот берилади. Табдил ёки оммабоп нашрларда сўз боши берилмаслиги ҳам мумкин. Аммо бу иш маъқул деб топилмайди.

Тадқиқот—нашрнинг тадқиқот қисмини бошлаб беради. Унда асар ёки матн ҳақида илмий тавсиф, унинг бошқа шу хилдаги ёдгорликлар орасида тутган ўрни, муштарак ёки фарқли томонлари, матннинг сақланганлик даражаси—бир сўз билан айтганда, *матн танқиди* берилган бўлади. Тадқиқот, кўпинча, факсимель, академик ва илмий-танқидий матн нашрларининг узвий қисмидир.

Саҳифа ости изоҳлари—Сўз бошида кам учрайди, тадқиқот қисмида кўпроқдир. У албатта, муайян тартибга бўйсунган ҳолда берилади. Асосий матн ости изоҳларида уларнинг кимники экани аниқ ажралиб туриши керак—(«изоҳ муаллифники» ёки (А.Ҳ.).

Иловалар—нашрда матндан кейин берилиб, асосан, изоҳ ва кўрсаткичлардан иборат бўлади. Изоҳланаётган материал имкон берса, улар алифбо тартибида жойлаштирилади (асарлар, исмлар, географик номлар...кўрсаткичлари—алифбо тартибида; муаллиф асарлари рўйхати—ёзилган йиллари тартибида ва ҳ.к.). Иловалар ҳам барча нашрларда берилавермайди.

Қийин сўзлар луғати—икки хил усулда берилади: бири—саҳифа остида, иккинчиси нашр охирида. Бу усулларнинг мувофиқроғи нашрнинг характериға қараб танланади. Саҳифада луғатлар кўпайиб кетгудек бўлса, нашр охирида берган маъқул. Луғат ҳам барча нашрларда учрайвермайди.

***

Саволлар:

- * Китобларда нашр маълумотномалари нима учун керак?
- * Нашрнинг қандай турларида қандай маълумотномалар берилмайди?
- * Китобларға нималарни илова қилиш мумкин?

* Қуйидаги таянч сўз ва ибораларни изоҳланг: <илмий аппарат, кўрсаткич, иловалар>

***

ЎН САККИЗИНЧИ МАВЗУ

Амалий машғулот

Адабиёт: Бертельс Е. Э. Низами и Фузули. М., 1962. Стр. 458—475; Османов М.Н. Из опыта текстологической работы над "Шахнаме" Фердоуси. Проблемы востоковедения, 1960, № 4; Хамидова М. Қўлёзма баёзлар адабий манба сифатида. Адабий мерос № 2, –Т., 1971; Шамсиев П. Матншуносликка оид тадқиқотлар. –Т., 1986; Қаюмов А. Ўзбек адабий манбашунослиги.—«Ўзбек тили ва адабиёти» ж-ли, 1987, № 5.

Дарсинг мазмуни: Манбашунослик ва матншуносликка бағишланган назарий ва муаммоли тадқиқотлар тузилишининг таҳлили.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

Асосий:

Лихачев Д.С.	Текстология. Краткий очерк. М. - Л., 1964.
Рейсер С.А	Основы текстологии. Ленинград, Просвещение, 1978.
Сборник	Источниковедение. Теоретические и методологические проблемы. Сб. ст., М., 1969.

Қўшимча:

Абдурахмонов Ё., Рустамов А.	Қадимги туркий тил, –Т., 1982.
Ирискулов М.	Тилшуносликка кириш. –Т., 1992.
Ахунджанов Э.	Состояние историографии истории рукописной книги и книжного дела в Ср.

- Ахмедов Б. Ази. Адабий мерос, 1984, №4, 1986, №2.
Ўзбекистон тарихини ўрганиш манбалари. – Т., 1993.
- Берков П. Н. Введение в технику литературоведческого исследования. Л., 1955.
- Бертельс Е. Э. Низами и Фузули. М., 1962. Стр. 458—475.
- Бертельс Е.Э. 1-конференция востоковедов: "Крит. Изд. классических памятников" (тезисы) –Т., АН УзССР, 1957.
- Бухмейер К.К. Издание классической литературы. М., 1963.
(сост.)
- Винокур Г. Критика поэтического текста. М., 1927.
- Вопросы текстологии. Сборник статей. (Вып.1,2,3). М., 1957, 1960, 1964.
- Жувонмардиев А. Ҳарфлар рақамларга айланганда. –Т., 1966.
- Закиров С.З. Издания на восточных языках в Казани в I пол. XIX века. Народы Азии и Африки. 1961, № 6.
- Зограф Г.А. Описание рукописей хинди и панджаби. ИВ., М., 1960.
- Иномхўжаев Р. Араб ўзбек ёзуви. Ўқув дастури. Т. 1989.
- Исотин В.А. Возникновение и развитие письма. М., 1965.
- Исҳоқов Ё. Баёз ва баёзчилик тарихи. ("Ўзбек адабиёти тарихи масалалари" китобида). –Т., 1976, 78—100-б.
- Исҳоқов М. Сўғдиёна тарих чоррахасида. Т. "Фан" 1990.
- Исҳоқов Ф. Гулҳанийнинг "Зарбулмасал" асари. –Т., 1976.
- Кази-Ахмед Трактат о каллиграфах и художниках. М.-Л. 1947.
- Камол Фахрий Ёзувлар тарихидан. "Фан ва турмуш". 1957 , № 4,5.
- Каримов Ъ. Ўзбек адабиёти тарихи. –Т., 1966, 1975, 1987.
- Каталог Каталог фонда Института рукописей. В 2-х томах. –Т., 1988, 1989.
- Каталог Собрание восточных рукописей АН УзССР,

- 11 т-в. –Т., 1952—1975.
- Каталог Каталог Арабских рукописей ин-та народов Азии(1-3 вып). М., 1960-65
- Крачковская В.А. Памятники арабского письма Средней Азии и Закавказье. до IX в. Эпиграфика Востока. 1952, вып. 6.
- Крачковский И.Ю. Над арабскими рукописями. М. - Л., 1943.
- Лившиц В.А. Согдийский документ В-4 с горы Муг. Проблемы востоковедения, 1959, № 6.
- Лихачев Д. С. О некоторых неотложных задачах специальных филологич. Дисциплин. Вестник АН СССР 1976, № 4.
- Лихачев Д.С. Текстология (на материале русской литературы X - XVII вв.). М.- Л., 1962, 1983.
- Муҳаммад Содик Тафсири Ҳилол. –Т., Мовароуннахр, 1991.
- Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. –Т., 1976.
- Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.- Л., 1951.
- Муниров Қ. Шарқ қўлёзмалари. –Т., 1962.
- Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. – Т.,Фан,1971.
- Мухамедова З.Б. К текстологии Махтумкули (о стихах Махтумкули по рукописи...—Народы Азии и Африки. 1961, № 6.
- Мухсинова К.З. К истории выступлений бухарских крестьян...в конце XIX века. Проблемы востоковедения, 1959, № 1.
- Османов М.Н. Из опыта текстологической работы над "Шахнаме" Фердоуси. Проблемы востоковедения, 1960, № 4.
- Османов М.Н. Текстологические заметки к "Шахнаме". КСИНА,1963.
- Основы текстологии. М., 1962
- Пак М.Н. Когда в Корее началось книгопечатание подвижным металлическим шрифтом.

- Проблемы востоковедения, 1959, № 6.
- Папазян А.Д. Персидские документы Матенадарана.— Народы Азии и Африки. 1961, № 2.
- Письменные памятники Востока. Ежегодник. М., 1970.
- Прохоров Е.И. Текстология. М., 1966.
- Рейсер С. А. Палеография и текстология нового времени. М., 1970.
- Рукописная культура народов Востока. Очерки. Кн. I. М., 1987.
- Рустамов М. Ўзбек китоби. —Т., 1968.
- Самарқандий А. Матлаи саъдайн. (Факс. нашри). —Т., Фан, 1969.
- Семёнов А.А. Письменности, существовавшие на территории Ср. Азии. Известия тадж. АН, 1946, № 12.
- Содиқов Қ. Эски уйғур ёзуви. —Т., 1989.
- Струве В.В. Происхождение алфавита. Петербург., 1923.
- Струве В.В. Общественный государственный строй древнего Двуречья. Шумер. Народы Азии и Африки. 1961, № 2.
- Текстологическое изучение эпоса. Сб. ст. М., 1971.
- Томашевский В.В. Писатель и книга. Очерк текстологии, 2-изд. М., 1959.
- Томашевский В.В. Библиографическая эвристика. М., 1960.
- Фирдоуси Шахнаме. Критический текст. Т. I, М., 1960.
- Фрейман А.А. Три согдийских документа с горы Муг.— Проблемы востоковедения, 1959, № 1.
- Халидов А. Б. Арабские рукописи и арабская рукописная традиция. М., 1965.
- Халидов А. Б. Книжная культура.—Сб.: Очерки истории арабской культуры V - XV вв. М., 1982.
- Хамидова М. Қўлёзма баёзлар адабий манба сифатида. Адабий мерос № 2, —Т., 1971.
- Ху Хоу сюань Некоторые итоги китайской эпиграфики (изучение надписей на гадательных панцирях и костях). Проблемы востоковедения, 1959, №

- 6.
- Шамсиев П. Матншуносликка оид тадқиқотлар. –Т., 1986.
- Шарипов Ж. Ўзбекистонда таржима тарихидан. –Т., 1965.
- Эркинов А.С. Матншуносликка кириш. –Т., 1997.
- Юдахин К.К. Культура и письменность Востока. Кн.IV. Баку, 1929.
- Ўз СЭ , Китоб (ёзув анжомлари)
- Ўз СЭ 4-том,514 Ибн Баввоб. Ўз СЭ 4-том.
- Қаюмов А. Ўзбек адабий манбашуносилиги.—«Ўзбек тили ва адабиёти» ж-ли, 1987, № 5.
- Ҳакимов М. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. –Т., 1991.
- Ҳакимов М. Шарқ қўлёзмаларига доир терминларнинг қисқача изоҳли луғати. Адабий мерос. 1985, № 2 (33),
- Ҳакимов М. Навоий қўлёзмаларининг тавсифи. –Т., Фан, 1983.